

SOCIOLOŠKI DISKURS

NAUČNI ČASOPIS IZ OBLASTI DRUŠTVENIH NAUKA

Godina I, broj 2

Banja Luka, decembar 2011.

Izdavač:

Udruženje sociologa – Banja Luka,
Bulevar Vojvode Petra Bojovića 1A, 78 000 Banja Luka, Republika Srpska, BiH

Za izdavača:

Prof. dr Ivan Šijaković, redovni profesor
Predsjednik Udruženja sociologa – Banja Luka

Redakcioni odbor:

Prof. dr Ivan Šijaković, redovni profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci
Prof. dr Braco Kovačević, redovni profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci
Prof. dr Lazo Ristić, redovni profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci
Prof. dr Božo Milošević, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Prof. dr Dragoljub B. Đorđević, redovni profesor, Mašinski fakultet, Univerzitet u Nišu
Prof. dr Sergej Flere, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Mariboru
Prof. dr Gabriela Klajn, redovni profesor, Odsjek za kineziologiju, Univerzitet u Hamburgu
Prof. dr Chris Baldry, redovni profesor, University of Stirling, Scotland, Velika Britanija
Prof. dr Slavo Kukić, redovni profesor, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Mostaru
Prof. dr Dželal Ibraković, redovni profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Sekretar redakcionog odbora:

Ass. mr Nemanja Đukić, viši asistent

Uređivački odbor:

Prof. dr Ivan Šijaković, redovni profesor (glavni i odgovorni urednik)
Prof. dr Braco Kovačević, redovni profesor (urednik)
Prof. dr Lazo Ristić, redovni profesor (urednik)
Ass. mr Nemanja Đukić, viši asistent (urednik)
Mr Saša Laketa (operativni i tehnički urednik)
Tamara Straživuk (prevodilac)
Jelena Škrbić (prevodilac)
Prof. Mirjana Tomaš-Đukić (lektor)

Kontakt podaci uredništva:

Bulevar Vojvode Petra Bojovića 1A, 78 000 Banja Luka
E-mail: socioloskidiskurs@yahoo.com
Web: www.socioloskidiskurs.com
Telefon: +387 65 456-169

Štampa:

Alf-om, Banja Luka

Tiraž:

400

Ministarstvo nauke i tehnologije Republike Srpske sufinansira izdavanje ovog naučnog časopisa

Rješenjem Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske br: 07.030-053-85-6/11, od 12.05.2011. godine, „Sociološki diskurs“ Banja Luka upisan je u Registar javnih glasila pod rednim brojem 616.

SADRŽAJ

SERGEJ FLERE Religijski kapital i religijske nagrade: Istraživanje ekonomije religijskog života	5
DRAGANA VILIĆ Porodica u kontekstu savremenih društvenih promjena	21
ALEKSANDAR JANKOVIĆ Percepcija građana o nekim aspektima kvaliteta života u gradovima Bosne i Hercegovine.....	45
ĐORĐE TOMIĆ Kulturna diplomatija kao političko sredstvo Evropske integracije	63
KRSTAN MALEŠEVIĆ Čovjek protiv sebe – „višak“ znanja, manjak mudrosti i odgovornosti.....	77
UPUTSTVO AUTORIMA	83
UPUTSTVO RECENZENTIMA	86
BILJEŠKA O AUTORIMA	87

Sergej Flere¹
Filozofski fakultet Maribor
sergej.flere@uni-mb.si

UDC 316.774:27
Originalni naučni rad
Prilježeno: Jun, 2011.
Prihvaaeno: Oktobar, 2011.

Religijski kapital i religijske nagrade: Istraživanje ekonomije religijskog života

Abstract

Religious life is studied by way suggested by the rational choice theory and the religious capital theory. The basic contentions of the theory on the nature of religious life having to do with an exchange upon a religious market, by firms offering compensators and rewards, and consumers, is considered. In the empirical analysis, it was validated that the independent (religious capital) and dependent (religious rewards of two types) were empirically separate constructs. Cross-sectional analysis of survey data indicated a very strong association between religious capital and institutional and ritual experience rewards within religious life, at a cross-cultural analysis, including Bosnian Muslims, Serbian Orthodox, Slovenian Catholics and US Protestants. The association was confirmed as robust at regression inspection with religious socialization. This extends further support for the empirical validity these novel theories of religious life and extensions of economic analysis into religious life.

Keywords: *religious life, the rational choice theory, the religious capital theory.*

Apstrakt

Religijski život je proučavan na način predložen od strane teorije racionalnog izbora i religijske kapitalne teorije. Osnovne tvrdnje teorije o prirodi religijskog života imaju veze sa razmenom na religijskom tržištu, firmama koje nude kompenzacije i nagrade te potrošačima. U empirijskoj analizi je potvrđeno da su nezavisna varijabla (religijski kapital) i zavisna varijabla (dve vrste religijskih nagrada) bile empirijski razdvojene konstrukcije. Poprečni presek analize ankete ukazuje na veoma jaku vezu između verskog kapitala i institucije i ritualno iskustvenih nagrada u verskom životu, uključujući muslimane u BiH, pravoslavne u Srbiji, katolike u Sloveniji i Američke protestante. Udruženje je potvrdilo koja je povezanost ideja i verske socijalizacije. To daje dalju podršku empirijskoj valjanosti ovih novih teorija o verskom životu.

Ključne riječi: *religijski život, teorija racionalnog izbora, religijska kapitalna teorija.*

¹ Profesor univerziteta u Mariboru, Slovenija. E-mail: sergej.flere@uni-mb.si

Uvod

Socijalno naučno istraživanje je tradicionalno pod dominirajućom ulogom (1) kompenzatorne teorije, koja se odnosi na religiju kao formu kompenzacije za ono što pojedinac ne ostvari u iskustvenom društvenom životu.² (2) Dalje, vera je posmatrana kao latentan, ali moguće odlučujući oblik socijalne integracije, kao i mehanizam koji omogućava saglasnosti u društvu, potčinjavanje individualnih potreba potrebama društva.³ (3) Važan tok misli je onaj koji se odnosio na religiju kao oblik nesavršenog saznanja.⁴ Iako se poslednji često zanemario zbog nedostatka intelektualne finese, empirički je zadržao vrednost čak i u skorijim istraživanjima.⁵ (4) Konačno, snažan tok društvene nauke o religiji je potekao od Freudiansa, koji je religiju smatrao projektom univerzalnog osjećaja krivice među ljudima.⁶ U svim ovim slučajevima, religijski život nije bio pod lupom ekonomskog režima analize.

Međutim, nedavno je istraživanje religije u društvenoj nauci izazvano novim „ekonomskim“ pristupom, proširilo ekonomsku analizu do ovog dela društvenog i psihološkog života. Rodney Stark i William S. Bainbridge počeli su svoj revolucionarni rad *Teorija religije* stavljajući napred aksiom: *Ljudi traže ono što smatraju nagradom, a ibegavaju ono što smatraju troškovima.*⁷ Suština njihovog argumenta je da logika racionalno motivisanog društvenog glumca može i trebala bi biti primenjena i na polju religije. Slično, Stark i Finke tvrde da „[...] religijsko ponašanje – do stepena na kojem se dešava – obično se zasniva na kalkulaciji trošak/povlastice i zbog toga je racionalno ponašanje u istom smislu u kojem je drugo ljudsko ponašanje racionalno“.⁸

Jedan od stubova objašnjenja religije teorijom racionalnog izbora ide nazad do Adama Smitha. U *Bogatstvu naroda* (1776) Smith u prvi plan stavlja ideju da bi odsustvo interferencije i regulacije religije stimulisalo religijsko takmičenje, verski napor 'učitelja' i same religioznosti stanovništva, kao posledica tih napo-

² Kao npr. K. Marx. U njegovoj verziji ideja religijskog izvora kompenzacije za dobrima koje pojedinci ne ostvare u iskustvenom društvenom životu zadržava formu otuđenja. Videti: Kunin, S.D., *Theories of Religion*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006, pp. 68/70.

³ Kao što je to naglasio E. Dirkem. Videti: *Isto*, str. 26/39.

⁴ *Isto*, str. 20/22.

⁵ Flere, S., Klanjšek, R., *Social status and religiosity in Christian Europe*, European Societies, 11 (4), pp. 583/602.

⁶ Videti: Kunin, S.D., *Theories of Religion*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006, pp. 53/61.

⁷ Stark, R., Bainbridge, W. S., *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang Publishing, 1987, pp. 27.

⁸ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000, pp. 56.

ra.⁹ Dalje, religija se po Smithu ne posmatra kao javno dobro, već kao roba, kao i sva druga koja je ponuđena, prodana i konzumirana. „Državne plate“ donose „indolenciju“ i lenjost sveštenika.¹⁰ Konačno, Smith je smatrao da je konkurencija crkve sa državom za veći autoritet donela nestabilnost i da bi trebala da nestane. Trebalo bi da postoji samo suveren monopol, „civilne vlasti da štite ljude“. Prećutno, Smith je takođe unapređivao ideju verske slobode i tolerancije.

Racionalni izbor objašnjenja religijskog ponašanja se obično odnosio u vezi sa Smitom na teoriju „religijske ekonomije“. Jedan od temelja ove teorije jeste da religijske grupe mogu biti analizirane kao firme koje postoje u „religijskoj ekonomiji“, koja se sastoji od tržišta sadašnjih i potencijalnih religijskih potrošača i religijskih firmi, preduzeća koja pokušavaju da zadovolje tražnju tržišta.¹¹ Podvučene teoretske pretpostavke su da individualci donose racionalne religijske odluke (tj. oni biraju opcije koje maksimiziraju njihove koristi na osnovu njihovih preferencija, informacija i ograničenja) i njihove religijske preferencije ostaju relativno konstantne tokom vremena, tako da svaka bilo koja promena u verskom ponašanju mora biti rezultat promena u koristima ili troškovima povezanim sa ponašanjem.¹² Na makro nivou, teorija pretpostavlja da tražnja (tj. agregat preferencije) takođe ostaje relativno stabilna te stoga promene u religijskoj potrošnji (tj. religioznost) su rezultat promena u snadbjevanju religije, prije nego u promenama u tražnji.¹³

Prema Heckathornu (autoritetu u oblasti teorije racionalnog izbora), pristup društvenom životu iz pozicije racionalnog izbora je direktno povezan sa neoklasičnom ekonomskom teorijom. Pregledan je širok opseg fenomena u uslovima tržišta. Na primer, sistem braka može biti posmatran kao tržište za parove, u kojima oni sa visoko ocenjenim atributima imaju najveću vrednost na tržištu braka. Slično, sistem statusa može biti posmatran kao tržište za pristup pojedincima sa visoko ocenjenim atributima. Ljudi sa visokim statusom gravitiraju jedan ka drugom, definišući tako visoke slojeve stratifikacionog sistema. Naglasak na modele tržišta iznesen je od strane J. Coleman-a u institucionalni dizajn. Problem je bilo smanjenje bruto domaćeg dohotka koji odlazi u domove

⁹ Videti: Peterson, S.C., *Rational Choice, Religion and the Marketplace: Where Does Smith Fit in?* Journal for the Scientific Study of Religion, 48 (1), 2009, pp. 185.

¹⁰ Peterson, S.C., *Rational Choice, Religion and the Marketplace: Where Does Smith Fit in?* Journal for the Scientific Study of Religion, 48 (1), 2009, pp. 186.

¹¹ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

¹² Stark, R., Bainbridge, W. S., *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang Publishing, 1987; Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

¹³ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

domaćinstva samohranih roditelja. On je predložio da se formira mikro tržište u uslugama čuvanja dece. Jedan oblik propasti tržišta - propast bračnog tržišta da bi se obezbedila deca - trebalo je biti rešeno kreiranjem sekundarnog tržište. Tako se racionalni izbor smatra kao teorija primenljiva na sve oblasti društvenog života.

Teorija racionalnog izbora religije smatra da srž religije treba da bude pronađena u *kompensatorima*. Stubovi Starkove originalne teorije, izloženi na deduktivan način bili su: „Kompensatori su pretpostavka nagrade sudeći po objašnjenjima koja nisu prihvatljiva za nedvosmisleni evaluaciju.“¹⁴ „Kompensatori su tretirani od strane ljudi kao da su nagrade.“¹⁵ „Religija se odnosi na sisteme generalnih kompenzatora baziranih na natprirodnim pretpostavkama“,¹⁶ „Verske organizacije su društvena preduzeća čija je primarna svrha da kreiraju, održavaju i razmenjuju natprirodne generalne kompenzatore.“¹⁷

Ali u njegovom skorijem radu, Stark ide iznad svoje originalne pozicije. On definiše religiju kao suočavanje sa natprirodnim, što se odnosi na sile i entitete iznad i izvan prirode, koje mogu promeniti zakone fizike. U potrazi za nagradama, ljudi će nastojati da manipulišu natprirodnim.¹⁸ Međutim, ovo nije koncesija iracionalizmu, jer „ljudi neće pribegavati natprirodnom kada je jeftinija i efikasnija alternativa poznata i dostupna.“¹⁹ Uvijek ostaje u okviru konceptualizacije da ljudi razmenjuju dobra, na tržištu, sa ciljem da se maksimiziraju korist i nagrade, a minimiziraju troškovi. Ali do ovoga dolazi u direktnom ljudskom kontaktu, gde su različiti ukusi za ove robe artikulisani, iako je tražnja za natprirodnim relativno konstantna, dok ponuda varira između monopola i slobodne konkurencije. Monopol dovodi do lenosti za dio verskih firmi, dok konkurencija dovodi do živahnog religijskog života.

Ova teorija je razvijena u Sjedinjenim Američkim Državama i moglo bi se smatrati da reflektuje američku multireligijsku situaciju i američku religiju te stav omiljen religiji, ali sa prevladavajućim pogledom od malog značaja - kojoj denominaciji pojedinac pripada i sa pozitivnim stavom prema postojanju više hrišćanskih grupa. Ispitivanje racionalnog izbora takođe je prvobitno bilo američko. Stoll i Petersen su nedavno testirali jednu od osnovnih tvrdnji teorije, to jeste da će crkve u državi sa višim tenzijama na generalno društvo rasti više,

¹⁴ Stark, R., Bainbridge, W. S., *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang Publishing, 1987, pp. 29.

¹⁵ Stark, R., Bainbridge, W. S., *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang Publishing, 1987, pp. 33.

¹⁶ Stark, R., Bainbridge, W. S., *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang Publishing, 1987, pp. 39.

¹⁷ Stark, R., Bainbridge, W. S., *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang Publishing, 1987, pp. 42.

¹⁸ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000, pp. 90.

¹⁹ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000, pp. 120.

proizvedeći više predanih članova, dok će prilagođenije opadati.²⁰ Ovo ima veze sa unutrašnjom konekcijom između članova religijskih grupa koji su zahvalni, u kontrastu sa labavim organizacijama, bez mnogo zahteva i strogoće, i bez mnogo povezanosti među članovima. Međutim, ne radi se o jednostavnom odnosu.²¹ Inverzni odnos između tržišne razmene određenih religijskih grupa bi takođe trebalo biti u pozitivnoj vezi sa obavezama njihovih učesnika, dobavljača koji daju finansijsku podršku svakoj verskoj organizaciji, što bi takođe trebalo biti zamišljeno kao prijatno, donoseći osjećaj završenosti unutrašnje religijske vrednosti.²² Varijacije u religioznosti za vrijeme životnog toka je poznata po tome što je značajna i stavljena je u red sa racionalnim izborom perspektive.²³ Verska preobraćenja su takođe čest fenomen u Sjedinjenim Američkim Državama, u poređenju s drugim razvijenim zemljama. Ovaj fenomen je posmatran takođe i iz ove perspektive.²⁴ Ritualna praksa, uključujući njenu strogoću, je takođe proučavana i usađena u racionalni izbor paradigme.²⁵ Strogoća je zamišljena kao davanje vere pojedincima, što se nagrađuje od strane drugih članova ponašajući se na neki način (formirajući čvrstu grupu u okviru koje članovi trebaju društvenu podršku), kao i ostale vredne nagrade. Na istu temu, razlike između muškarca i žene su naglašene od strane Jacobsa, koji je smatrao da su u religijskim obavezama i ekonomiji ljubavi operacionalizovane kao robe razmena privrženosti, odobravanje i intimnost. Kao takva, muška religijska hijerarhija igra značajnu ulogu u životima ženskih promena kroz kontrolu nad emocionalnim nagradama religijske obaveze.²⁶

Međutim, većina empirijskih istraživanja u ovoj oblasti je fokusirana na testiranje makro-nivoa predloga koji se odnose na to kako nabavka religije u religijskoj ekonomiji utiče na stope religijskih participacija (npr. odlazak u cr-

²⁰ Stoll, Petersen, *Isto*, 2008.

²¹ Hill, J.P., Olson, D., *Market Share and Religious Competition: Do Small Market Share Congregations and their Leaders Try Harder?*, Journal for the Scientific Study of Religion, 48 (4), 2009, pp. 629/649.

²² Peifer, J., *The Economics and Sociology of Religious Giving: Instrumental Rationality or Communal Bonding*, Social Forces, 88 (4), 2010, pp. 1569/1594.

²³ McCullogh, M. E., Enders, C.C., Brion, S.L., Jain, A.R., *Varieties of Religious Development in Adulthood: A Longitudinal Investigation*, Journal of Personality & Social Psychology, 89 (1), 2005, pp. 78/89.

²⁴ Loveland, M.T., *Religious Switching: Preference Development, Maintenance and Change*, Journal for the Scientific Study of Religion, 42 (1), 2003, pp. 147/157.

²⁵ Baker, J.O., *Social Sources of the Spirit: Connecting Rational Choice and Interactive Ritual*, Sociology of Religion, 71 (4), 2010, pp. 432/456.

²⁶ Jacobs, J., *The Economy of Love in Religious Commitment: The Deconversion of Women from Nontraditional Religious Movements*, Journal for the Scientific Study of Religion, 23 (2), 1984, pp. 155/173.

kvu, molitve, čitanje svetog teksta, itd.).²⁷ Mnogo manje pažnje je posvećeno testiranju mikro-nivoa predloga koji su proizašli iz teorije iako oni formiraju osnovu za makro-nivo nagađanja.²⁸ Pogotovo, Iannaccone²⁹ produžujući Beckerovu³⁰ formulaciju ljudskog kapitala, obezbeđuje koncept religijskog kapitala za objašnjenje mikro-nivoa varijacija u religijskoj participaciji, religijske nagrade. Tako, Iannaccone³¹ smatra da što više religijskog kapitala pojedinac ima, više zadovoljstva (povećana korist) će dobiti iz religijskih aktivnosti i kao rezultat, povećaće svoju participaciju. Druge analize ukazuju na direktnu vezu između troškova i religijskih nagrada. Na primer, Lavric i Flere operacionalizovali su spremnost pojedinaca da preuzimaju određene radnje ili da se suzdržavaju od onih hedonističkih, u ime poštovane religije, gde su nagrade oročene u post-humnom kontekstu.³²

Iako je većina istraživanja racionalne teorije izbora bila ograničena na Sjedinjene Američke Države, važan makro-sociološki fenomen koji je moguće objasniti ovom teorijom je masovna promena u religijskoj afilijaciji i promene u okviru dominantne religije u Latinskoj Americi. U skorijim decenijama, važna promena se desila u Latinskoj Americi, u pravcu održavanja harizmatične religije, stavljajući subjekta u direktnu vezu sa Svetim Duhom. Ova promena je povezana sa oštrim rastom pentekostalizma, kao i promene unutar Katoličke crkve i ponovnog rađanja afričke religije. Sve ovo je bio odgovor „aroganciji“ Katoličke Crkve u vezi sa potrebama siromšnih u Latinskoj Americi, čija su

²⁷ Box-Steffensmeier, Janet, M., *An Empirical Test of Iannaccone's Sophisticated Model of Regulated Religious Markets*, *Rationality and Society*, 4(2), 1992, pp. 243/246.; Chaves, M., Cann, D.E., *Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure: Explaining Religion's Vitality*, *Rationality and Society*, 4(3), 1992, pp. 272/290.; Iannaccone, L.R., *The Consequences of Religious Market Structure: Adam Smith and the Economics of Religion*, *Rationality and Society*, 3(2), 1991, pp. 156/177.; Finke, R., Guest, A.M., Stark, R., *Mobilizing Local Religious Markets: Religious Pluralism in the Empire State, 1855 to 1865*, *American Sociological Review*, 61, 1996, pp. 203/218.; Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.; Chaves, M., Gorski, P., *Religious Pluralism and Religious Participation*, *Annual Review of Sociology*, 27, 2001, pp. 261/281.

²⁸ Za nedavne izuzetke videti: Lavric, M., Flere, S., *Measuring religious costs and rewards in a cross-cultural perspective*, *Rationality and Society*, 22 (2), 2010, 223/236.

²⁹ Iannaccone, L.R., *Consumption Capital and Habit Formation with an Application to Religious Participation*, Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1984.; Iannaccone, L.R., *Religious Practice: A Human Capital Approach*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (3), 1990, pp. 341/350.

³⁰ Becker, G.S., *Human Capital*, New York, National Bureau of Economic Research, 1964; Becker, G.S., *Treatise on the Family*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1981.

³¹ Iannaccone, L.R., *Religious Practice: A Human Capital Approach*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (3), 1990.

³² Lavric, M., Flere, S., *Measuring religious costs and rewards in a cross-cultural perspective*, *Rationality and Society*, 22 (2), 2010, pp. 223/236.

stremljenja ranije artikulirana u obliku teologije oslobođenja, koja je potisnuta od strane Vatikana. Rezultat je bio sklad sa ukusom i potrebama siromašnih Latinske Amerike, naročito žena i bolesnih, gde se vernik stavlja u direktnu komunikaciju sa Duhom.³³ Latino-Amerikanci su izabrali religioznost u skladu sa njihovim željama, što je bilo suprotno sa prethodnom monopolističkom ponudom, sada u situaciji religijske slobode, koja prije nije postojala. Svetski rast grupa, kao što su mormoni, adventisti i jehovini svedoci je takođe stavljen u kontekst racionalnog izbora, fokusirajući se na ovu svetsku korisnost članstva u takvim religijskim grupama.³⁴

Analize racionalnog izbora su proširene do shvatanja religijske situacije u drugim delovima sveta, Kina je određena kao „netašica ekonomije“, u stanju ograničenja religijske aktivnosti³⁵, iako verski marketing postoji, ali zadržano.

Na makro nivou analize, Istočna Pravoslavna Evropa nije smatrana za konkurentsko tržište, imajući u vidu restriktivne zakone u oblasti verske organizacije, takođe reklamirane od strane Pravoslavne Crkve.³⁶ Ovo nije kontradiktorno teoriji racionalnog izbora, jer dozvoljava prostor za monopole i kvazi-monopole (izazivanje krize u religijskoj potrošnji na dugi rok, u skladu sa Smitovim klasičnim tvrdnjama), kao i religijski konflikt i tenzija (donoseći verovatni porast religioznosti).³⁷

Naravno, neki autori insistiraju na prerađivanju teorije. Tako, Bankston insistira na razlici između dimenzija racionalnosti, naročito na razlici između individualne i grupne racionalnosti.³⁸ Jerolmack i Porpora prave prigovor, tvrdeći da racionalni izbor, u njegovoj klasičnoj formi počiva na pretpostavci egoizma i dalje tvrdnje da je neadekvatna u objašnjavanju religije, gde bi pojam epistemološke racionalnosti bio prikladniji.³⁹ Međutim, njihov prigovor se ne odnosi na svakodnevne religijske aktivnosti i ponašanja, nego samo na osećanja.

³³ Chesnut, A.R., *Competitive Spirits. Latin America's New Religious Economy*, Oxford, Oxford University Press, 2003.; Gooren, H., *The Religious Market in Nicaragua: the Paradoxes of Catholicism and Protestantism*, *Exchange*, 32, 2003, pp. 340/360.

³⁴ Cragun, R.T., Lawson, R., *The Secular Transition: Seventh Day Adventists, Mormons and Jehovah's Witnesses*, *Sociology of Religion*, 71 (3), 2010, pp. 249/373.

³⁵ Yang, F., *Religion and China under Communism: A Shortage Economy Explanation*, *Journal of Church and State*, 52 (1), 2010, pp. 3/33.

³⁶ Sarkissian, A., *Political Re-establishment in Post-Communist States*, *Journal of Church and State*, 51 (3), 2009, pp. 472/501.

³⁷ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

³⁸ Bankston, C.L., *Rationality, Choice and the Religious Economy: Individual and Collective Rationality Reconsidered*, *Review of Religious Research*, 45 (2), 2003, pp. 155/171.

³⁹ Jerolmack, C., Porpora, D., *Religion, Rationality and Experience: A Response to the New Rational Choice Theory of Religion*, *Sociological Theory*, 22 (1), 2004.

Strategija ovog istraživanja

U ovoj analizi, pošli smo od verskog kapitala kao prediktora (nezavisne varijable), u skladu sa Stark i Finkle-om⁴⁰ koji tvrde da je majstorstvo i vezanost za religijsku kulturu.⁴¹ Verski kapital uključuje poznanje jedne religije, njena učenja, rituale i primenu, kao i njenu implementaciju u društvene mreže i socijalizaciju, naročito onu pimarne prirode. Verski kapital sadrži „inpute za religijske proizvode koji su merljivi i zaista rutinski izmereni od strane istraživača“.⁴² Verski kapital može biti povezan sa, ili bi trebao biti udaljen od verske socijalizacije.⁴³ Pretpostavlja se da je ovaj kapital imovina u religijskom životu, koja će doneti veće povrate, u formi zadovoljstva sa religijskim životom pojedinca, kako u svetovnom, tako i u drugom kontekstu. U prethodnoj religijskoj grupi usluga zadovoljstva su naročito važna.⁴⁴

Varijanta verskog kapitala u okviru teorije racionalnog izbora predviđa da znanje i veština pojedinca – ljudski kapital – povećava kvalitet ekonomskih dobara, pa samim tim i povlastice koje pojedinac dobija učestvovanjem. Tako, Iannaccone⁴⁵ smatra da što pojedinac ima veći verski kapital, on/ona će dobiti više zadovoljstva od verskih aktivnosti. Međutim, iako je predviđanje religijske aktivnosti iz religijskog kapitala proučavano⁴⁶, kritičkoj konstrukciji religijskih nagrada nedostaje učenja i empirijske potvrde. Drugi konstrukt omogućava istinski test, kad ispitujemo participaciju kao zavisnu varijablu (zavisnu od verskog kapitala kao nezavisne varijable).

⁴⁰ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

⁴¹ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000, pp. 120.

⁴² Iannaccone, L.R., *Religious Practice: A Human Capital Approach*, Journal for the Scientific Study of Religion, 29 (3), 1990, pp. 343.

⁴³ Lavric, M., Flere, S., *Measuring religious costs and rewards in a cross-cultural perspective*, Rationality and Society, 22 (2), 2010, pp. 229.

⁴⁴ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000, pp. 120/125.

⁴⁵ Iannaccone, L.R., *Religious Practice: A Human Capital Approach*, Journal for the Scientific Study of Religion, 29 (3), 1990.

⁴⁶ Finke, R., Dougherty, K.D., *The Effects of Professional Training: The Social and Religious Capital Acquired in Seminaries*, Journal for the Scientific Study of Religion, 41(1), 2002, pp. 103/120; Brañas-Garza, P., Neuman, S., *Intergenerational Transmission of Religious Capital: Evidence from Spain*, IZZA Discussion Papers 2183, Institute for the Study of Labor, 2007, (<http://ideas.repec.org/p/gra/paoner/06-02.html>), retrieved 28 Dec., 2010.

Metodologija

Anketa omogućava uvid u presek, ali je ona među-kulturna i obuhvata studente: muslimani u BiH, pravoslavni u Srbiji, katolici u Sloveniji i američki protestanti. Samo te religijske afilijacije su uzete u obzir u ovim analizama. Prikupljanje podataka sprovedeno je 2005. godine.

Uzorak

Istraživanje je zasnovano na anketi univerzitetstkih studenata u četiri različite kulture. Naši ispitanici su bili redovni univerzitetski studenti, primarno u društvenim i humanističkim naukama, iz okoline sa preovladavajućim i tradicionalnim religijama u okruženju: Maribor, Slovenija (N = 470, katolici čine 94% religijski povezanih); Sarajevo, Bosna i Hercegovina (N = 439, muslimani predstavljaju 94% religijski povezanih); Niš, Srbija (N= 427, pravoslavni čine 98% religijski povezanih) i Auburn, Alabama, SAD (N= 450, članovi protestantskih denominacija predstavljaju 72% religijski povezanih). Prosečna starost je bila 20.3 (S.D. = 1.5), i u svim uzorcima prosečna starost je varirala između 20 i 21 godinu.

U svim uzorcima, žene su činile većinu i bilo je potrebno uključiti dovoljan broj muškaraca. Procenat muškaraca je varirao od 34% u Bosni i Hercegovini do 46% u uzorku Alabame.

U ovoj analizi filijale pomenutih religija su proučavane u 4 okoline, omogućavajući još uvek zvučne statističke analize, mnogo iznad norme za male uzorke u svim slučajevima.

Intrumenti i procedure

Korišteni instrument bio je upitnik koji se sastojao iz različitih stavki, koncentrišući se na različite mere religioznosti i moguće korelacije. Popunjavanje upitnika je održano u grupama od 10 do 40 studenata, pod nadzorom istraživačkog tima, i trajalo je oko 40 minuta. Sprovedeno je u proleće 2005. godine. Upitnici su prevedeni sa engleskog na druge jezike i onda ponovo na engleski ili (u slučaju dve bivše Jugoslovenske države sa srodnim jezicima) Slovenski jezik, kako bi moguće greške u prevodu bile izbegnute.

Zavisne varijable

U skladu sa Stark-om i Finke-om⁴⁷ koristi su shvaćene kao korisna, nagrađujuća iskustva religijske usluge i merene su po stavkama: „Religijsku uslugu je teško shvatiti ili jednostavno shvatiti“, „Religijska usluga je dobro planirana ili nije dobro planirana“, „Religijska usluga je korisna ili nije korisna“, „Religijska usluga nije ili jeste utešna“, i „Religijska usluga je dosadna ili zanimljiva“. Suma svih stavki u formi Nagradne Skale Religijske Usluge ukazivala je na Cronbach pouzdanost .91.

Nezavisne varijable

Nezavisna varijabla religijskog kapitala se sastoji od društvenog i religijskog kapitala, kao što je naglašeno od strane Stark-a i Finke-a.⁴⁸ Sadržala je 4 izjave: „Ja često pričam o religijskim problemima sa mojim prijateljima“, „Religijska pitanja su često komentarisana u mojoj porodici“, „Moje znanje o učenjima, pričama i principima moje religije je veoma slabo“ i „Ja imam jake sumnje o učenjima i principima moje religije“. Po pouzdanosti ove 4 stavke predstavljale su Cronbach Alpha .74.

Radi provere stupnja povezanosti nezavisne i zavisne varijable, verska socijalizacija je uzeta kao promenljiva u okviru regresione analize. Verska socijalizacija je posmatrana stavkom „Za vreme mog detinjstva, religioznost je prožimamala porodični život“.

Rezultati

Testirali smo da li su religijske nagrade, zavisna varijabla i religijski kapital, nezavisne varijable, elementi univerzalne konstrukcije religioznosti.

Tabela 1: *Rotirani Faktor Matrix za Religijske Nagrade i Religijski Kapital*

	Faktor	
	Religijske nagrade	Religijski kapital
RS Teško za shvatiti_ Lagano za shvatiti	,721	
RS Nije dobro planirano_ Dobro planirano	,769	
RS Beskorisno_ Korisno	,820	
RS Nije utešno_ Utešno	,792	

⁴⁷ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

⁴⁸ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

	Faktor	
	Religijske nagrade	Religijski kapital
RS Dosadno_ Zanimljivo	,701	,445
Religijska literatura?		,744
Moje znanje o učenjima, pričama i principima moje religije je veoma loše.		,491
Za vreme mog detinjstva, religioznost je bila prožeta u mojoj porodici.		,468
Često pričam o religijskim problemima sa svojim prijateljima.		,613

Faktorska analiza sa Varimax rotacijom ukazala je na 2 komponentna rešenja. Faktor 1 je činio 56%, a faktor 2, 12%. Analiza je demonstrirala da su konstrukcije odvojene, sa nekim prelivanjima, ali bez onih koji su van zajednice. Utvrđeno je da je moguće posmatrati dve konstrukcije kao odvojene, iako to nije uvek rečeno u literaturi, jer je teoretska odvojenost konstrukcija ustanovljena.

Sada ostaje da se demonstrira da li religijski kapital donosi religijske koristi u formi nagrada u dve oblasti posmatranog religijskog života. Povezanost između nezavisne i zavisne varijavle je analizirana za svaku okolinu. Videti Tabelu 2.

Tabela 2: Povezanost između religijskog kapitala i religijske nagrade

Osoba	
Muslimani u BiH	.512**
Pravoslavni u Srbiji	.512**
Katolici u Sloveniji	.465**
Protestanti u Americi	.538**

** Korelacija je značajna na nivou 0,01.

Naša otkrića su u potpunosti u liniji sa našim očekivanjima sa stanovišta racionalnog izbora i teorije religijskog kapitala. Zaista, oni koji su više upoznati sa svojom religijom, njenim učenjima, iskuse rituale njihovog kolektivnog prisustva unutar ovih institucija u većoj meri. U suštini, nema kros-kulturalnih varijacija i povezanosti nisu u potpunosti značajne, ali su neobično visoke.

Proverili smo stepen povezanosti sprovodeći regresionu analizu, uvodeći religijsku socijalizaciju kao kontrolnu varijablu, da bismo videli da li će povezanost maskirati druge uticaje, one koji dolaze iz porodične socijalizacije, generalno poznate kao moćan faktor u formaciji ličnosti i religioznosti.⁴⁹

⁴⁹ D'Onofrio, B.M., Eaves, L.J., Murrelle, L., Maes, H.H., Spilka, B., *Understanding biological and social influences on religious affiliation, attitudes and behavior: A behavior-genetic perspective*, Journal of Personality, 67(6), 1999; Bengtson, V.L., Copen, C., Putney, N.M., Silverstein, M., A

Tabela 3: Regresiona analiza zadovoljstva verskom službom

	Beta Verski kapital	Beta Verska socijalizacija	R ²
Muslimani u BiH	.476**	.077	26.8%
Pravoslavni u Srbiju	.386**	.250**	30.3%
Katolici u Sloveniji	.379**	.175**	22.9%
Protestanti u Americi	.485**	.109**	29.8%

** Beta je značajna na nivou 0.01.

U svim slučajevima, religijski kapital zadržava puno značenje u predviđanju religijskih nagrada. Među Muslimanima u BiH, gde je religijska socijalizacija bila najviša i visoka kroz uzorak, ova varijabla je imala malu važnost.

Zaključak i ograničenja

Naše istraživanje je pokazalo da je moguće i korisno proučavati i meriti religijski kapital. Dva konstrukta su operacionalizovana tako da se izbegne svaka cirkularnost. Nismo suzili konstrukciju religijskog kapitala na privatni religijski kapital (religijsko znanje), kao što je predloženo od strane Iannaccone⁵⁰, kao što se nije pokazalo da je to u potpunosti odvojeno od religijskih nagrada kao faktorske analize. Naša konstrukcija je bila u skladu sa Starkom i Finke-om.⁵¹ Nagrade su koncipirane kao dobitak od religijske usluge, a ne kao pusto učestvovanje, koje nije prepoznato u istraživanju uz jedan izuzetak.⁵² Ova vrsta pristupa omogućila je testiranje pretpostavke maksimiranja ponašanja ne samo na nivou religijske organizacije, nego takođe i na nivou religijskog ponašanja individualnih društvenih glumaca. Religijska socijalizacija je ostala relevantna u svim okolinama u predviđanju religijskih nagrada, zadovoljstva kolektivnim ritualom, sa jednim izuzetkom. Specifično, religijski kapital povećava religijsku korist, podržavajući argument da se religijski kapital može tako posmatrati kao značajna konstrukcija u analizi religijskog života i kao produžetak ekonomske

Longitudinal Study of the Intergenerational Transmission of Religion, International Sociology, 24 (3), 2009, pp. 325/345.

⁵⁰ Iannaccone, L.R., *Religious Practice: A Human Capital Approach*, Journal for the Scientific Study of Religion, 29 (3), 1990.

⁵¹ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

⁵² Lavric, M., Flere, S., *Measuring religious costs and rewards in a cross-cultural perspective*, Rationality and Society, 22 (2), 2010.

analize, u skladu sa Stark-om and Finke-om. Ovo dovodi do neke dalje podrške generalnoj ideji ljudi kao racionalnih aktera u svim sferama aktivnosti.⁵³

Naši ispitanici u uzorku su bili studenti. Flere i Lavrič saznali su da u kros-kulturalnoj analizi studenti predstavljaju dobar, mada ne uvijek savršen predstavnik generalne populacije.⁵⁴ Tako da postoji određena mogućnost produživanja ovih pronalazaka na generalnu populaciju.

Literatura

1. Baker, J.O., *Social Sources of the Spirit: Connecting Rational Choice and Interactive Ritual*, *Sociology of Religion*, 71 (4), 2010.
2. Bankston, C.L., *Rationality, Choice and the Religious Economy: Individual and Collective Rationality Reconsidered*, *Review of Religious Research*, 45 (2), 2003.
3. Becker, G.S., *Human Capital*. New York, National Bureau of Economic Research, 1964.
4. Becker, G.S., *Treatise on the Family*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1981.
5. Bengtson, V.L., Copen, C., Putney, N.M., Silverstein, M., *A Longitudinal Study of the Intergenerational Transmission of Religion*, *International Sociology*, 24 (3), 2009.
6. Box-Steffensmeier, J.M. *An Empirical Test of Iannaccone's Sophisticated Model of Regulated Religious Markets*, *Rationality and Society*, 4(2), 1992.
7. Brañas-Garza, P., Neuman, S., *Intergenerational Transmission of Religious Capital: Evidence from Spain*, IZZA Discussion Papers 2183, Institute for the Study of Labor, 2007. (<http://ideas.repec.org/p/gr/paoner/06-02.html>, retrieved 28 Dec., 2010).
8. Chaves, M., Cann, D.E., *Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure: Explaining Religion's Vitality*, *Rationality and Society*, 4(3), 1992.
9. Chaves, M., Gorski, P., *Religious Pluralism and Religious Participation*, *Annual Review of Sociology*, 27, 2001.
10. Cragun, R.T., Lawson, R., *The Secular Transition: Seventh Day Adventists, Mormons and Jehovah's Witnesses*, *Sociology of Religion*, 71 (3), 2010.

⁵³ Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.

⁵⁴ Flere, S., Lavrič, M., *On the validity of cross-cultural social studies using student samples*, *Field Methods*, 20 (4), 2008, pp. 399/412.

11. Chesnut, A.R., *Competitive Spirits. Latin America's New Religious Economy*, Oxford, Oxford University Press, 2003.
12. D'Onofrio, B.M., Eaves, L.J., Murrelle, L., Maes, H.H., Spilka, B., *Understanding biological and social influences on religious affiliation, attitudes and behavior: A behavior-genetic perspective*, *Journal of Personality*, 67(6), 1999.
13. Finke R., Guest, A.M., Stark, R., *Mobilizing Local Religious Markets: Religious Pluralism in the Empire State, 1855 to 1865*. *American Sociological Review*, 61, 1996.
14. Finke, R., Dougherty, K.D., *The Effects of Professional Training: The Social and Religious Capital Acquired in Seminaries*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(1), 2002.
15. Flere, S., Klanjšek, R., *Social status and religiosity in Christian Europe*, *European Societies*, 11 (4).
16. Flere, S., Lavrič, M., *On the validity of cross-cultural social studies using student samples*, *Field Methods*, 20 (4), 2008.
17. Gooren, H., *The Religious Market in Nicaragua: the Paradoxes of Catholicism and Protestantism*, *Exchange*, 32, 2003.
18. Heckathorn, D., *Rational choice*, in: *Encyclopedia of Social Theory*, ed. by George Ritzer, Thousand Oaks CA, SAGE, 2005.
19. Hill, J.P., Olson, D., *Market Share and Religious Competition: Do Small Market Share Congregations and their Leaders Try Harder?*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48 (4), 2009.
20. Iannaccone, L.R., *Consumption Capital and Habit Formation with an Application to Religious Participation*, Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1984.
21. Iannaccone, L.R., *Religious Practice: A Human Capital Approach*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (3), 1990.
22. Iannaccone, L.R., *The Consequences of Religious Market Structure: Adam Smith and the Economics of Religion, Rationality and Society*, 3(2), 1991.
23. Jacobs, J., *The Economy of Love in Religious Commitment: The Deconversion of Women from Nontraditional Religious Movements*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23 (2), 1984.
24. Jerolmack, C., Porpora, D., *Religion, Rationality and Experience: A Response to the New Rational Choice Theory of Religion*, *Sociological Theory*, 22 (1), 2004.
25. Kunin, S.D., *Theories of Religion*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006.
26. Lavric, M., Flere, S., *Measuring religious costs and rewards in a cross-cultural perspective*, *Rationality and Society*, 22 (2), 2010.

27. Loveland, M.T., *Religious Switching: Preference Development, Maintenance and Change*, Journal for the Scientific Study of Religion, 42 (1), 2003.
28. McCulloch, M.E., Enders, C.C., Brion, S.L., Jain, A.R., *Varieties of Religious Development in Adulthood: A Longitudinal Investigation*, Journal of Personality & Social Psychology, 89 (1), 2005.
29. Jared, P., *The Economics and Sociology of Religious Giving: Instrumental Rationality or Communal Bonding*, Social Forces, 88 (4), 2010.
30. Peterson, S.C., *Rational Choice, Religion and the Marketplace: Where Does Smith Fit in?* Journal for the Scientific Study of Religion, 48 (1), 2009.
31. Sarkissian, A., *Political Re-establishment in Post-Communist States*, Journal of Church and State, 51 (3), 2009.
32. Stark, R., Bainbridge, W.S., *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang Publishing, 1987.
33. Stark, R., Finke, R., *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, Los Angeles, University of California Press, 2000.
34. Stoll, L.C., *Church Growth and Decline: A Test of a Market Based Approach*, Review of Religious Research, 49 (3), 2008.
35. Yang, F., *Religion and China under Communism: A Shortage Economy Explanation*, Journal of Church and State, 52 (1), 2010.

Porodica u kontekstu savremenih društvenih promjena

Abstract

In this paper examines the family as a social group in the context of contemporary social changes and relationships – its transformations along with the changes taking place in society, what changes are taking place in the family, its place and importance in contemporary society. In order to shed light on the problem of the transformation of the family, it is necessary to review various aspects of family change, internal processes and dynamics of these changes, to capture the reality of family. When considering the relationship between society and the family, it is evident that the changes in contemporary society influenced changes in the family, its structure, functions, dynamics, relationships, and that they are result of transformation of value-normative framework in the individualized society, economic and demographic changes.

Keywords: *Contemporary society, transformation of family, social changes, economic changes, demographic changes.*

Apstrakt

U ovome radu porodica se proučava kao društvena grupa u kontekstu savremenih društvenih kretanja i odnosa - njeni dalekosežni preobražaji zajedno sa promjenama koje se odvijaju u društvu; kakve se promjene odigravaju u porodici; njeno mjesto i značaj u savremenom društvu. Kako bi se rasvijetlio problem transformacije porodice, neophodno je da se sagledaju različiti aspekti porodične promjene, unutrašnji procesi i dinamika te promjene, da se uhvati porodična stvarnost, te u vezi sa tim iznesu teorijska objašnjenja povezanosti društvenih promjena sa promjenama u porodici i dà cjelovit pogled na transformaciju porodice, s ciljem razumijevanja trenutka u kome se nalazi sama porodica. Kada se razmatra odnos društva i porodice, može se uočiti da su promjene u savremenom društvu uticale na promjene u porodici, u njenoj strukturi, u funkcijama, u dinamici, u odnosima, i da su one rezultat transformacije vrijednosno-normativnog okvira u individualizovanom društvu, ekonomskih i demografskih promjena.

Ključne riječi: *Savremeno društvo, transformacija porodice, društvene promjene, ekonomske promjene, demografske promjene.*

¹ Doktor socioloških nauka, asistent na Univerzitetu u Banjoj Luci. E-mail: draganavilic@teol.net

Uvod

Proučavanje procesa i trendova promjena u porodici u kontekstu značajnih i dubokih društvenih promjena jeste jedna od složenih tema za proučavanje - ovdje se mora imati u vidu složena dinamika globalnog društva, promjene koje su rezultat te dinamike, kao i preplitanje u porodici istorijske promjene, unutargrupne promjene i svih onih promjena koje nastaju u životnom toku članova porodice.² Savremeno, postmoderno, globalno društvo obilježava velika brzina promjena, nestajanje mnogih orijentira koji su oblikovali živote ljudi, važnost i poželjnost individualnog izbora i postignuća, povećanje neizvjesnosti i nesigurnosti, ubrzanje životnih tokova i sl. Ovo se odražava na život pojedinaca i porodica – ne postoje jasne granice između kuće i radnog mesta, privatnog i javnog života, za uređenje zajedničkog života ne postoje „naslijeđena“ uputstva - ustaljene porodične norme i vrijednosti, već se moraju neprestano ulagati naponi kako bi se razvile različite strategije za uspješno funkcionisanje i uređenje životnog prostora. Sa jedne strane, brzina promjena u društvu ne dozvoljava pojedincima ni porodicama stvaranje nikakvih dugoročnih strategija, ali, sa druge strane, ovo društvo jeste otvoreno za sve vrste opcija i aktivnosti. U težnji za ostvarenjem istinskog ispunjenja, pojedinci se lakše opredjeljuju da okončaju zajednicu koja ne ispunjava njihova očekivanja i pokušavaju naći drugo rješenje ka ostvarenju tog cilja, što u prošlosti nije bilo lako ostvariti (stigma koja je pratila razvod, jak uticaj religijskih uvjerenja u vezi sa brakom i porodicom, postojanje zajedničkih vrijednosti u društvu koje su stabilizovale brak, međusobna ekonomska zavisnost partnera i sl.).³ U kontekstu ovih promjena u društvu odvija se i postmoderno (pre)oblikovanje porodice – nju karakteriše nestalnost, dinamičnost, „labavost veza i opozivost obaveza“⁴, unutar nje ne postoji čvrsta integracija niti hijerarhija odosa, porodica se otvorila prema društvenom

² Tomanović, S., *Promene u porodicama*, u: Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 152.

³ U postmodernom društvu došlo je do približavanja uloga muškaraca i žena u pogledu obrazovanja, zaposlenja, ekonomske samostalnosti, karijere i porodice, što je uslovalo i drugačije gledanje na brak, odnosno drugačiju predstavu o braku i prihvatanje drugačijih vrijednosti od onih koje su imale prethodne generacije, promjenu stavova ljudi u vezi sa brakom, seksualnim ponašanjem, rodnim podjelama i sl. Kod mladih, naročito žena, postoji želja za samostalnošću i samoispunjenjem, kako kroz posao tako i kroz različite aranžmane porodičnih i bračnih oblika, ali i veća spremnost na promjene i eksperimentisanje sa različitim životnim praksama u vezi sa zajedničkim životom nego kod prethodnih generacija. Sloboda žena da rade, da ostvare kontrolu nad rađanjem, sloboda biranja sopstvenog načina života i kod muškaraca i žena, jesu novine koje nisu bile dostupne prethodnim generacijama, a koje u savremenom društvu mladima daju prilike za drugačije izbore.

⁴ Bauman, Z., *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009, str. 13.

svijetu (prema društvenim institucijama, prima vrijednosti iz različitih izvora), njena egzistencija potpuno je otvorena prema svim sistemima društva, ona je postala krajnje razlabavljena forma. Fluidnost životnih tokova, nepostojanost društvenih okvira, izraženost procesa individualizacije imaju za rezultat iščezavanje bračnih odnosa, zamjenu braka nestabilnom zajednicom – kohabitacijom, u brak se ulazi dosta kasno, djeca se rađaju u kasnijoj životnoj dobi, ili se partneri u legalnim bračnim zajednicama odriču roditeljstva, javljaju se istopolne kohabitacije, slabi solidarnost s precima i sl.⁵ Slabljenje nuklearnog oblika porodice i sve učestalija pojava različitih partnerskih i porodičnih oblika jesu globalni trend. Oblik moderne porodice prestaje da bude jedini obavezni i dominirajući oblik zajedničkog života pojedinaca u razvijenim (i manje razvijenim) društvima u savremenom svijetu - promjene u porodičnim formama i životnim stilovima stanovništva nisu u isto vrijeme započele u svim društvima u svijetu, ali su sigurno, u većoj ili manjoj mjeri, prisutne u svim društvima.⁶

Teorijski okvir za razmatranje problema transformacije porodice u savremenom društvu može se graditi na analizi sledećih pitanja: razvojne promjene porodice, transformacija funkcija moderne porodice, promjene u strukturi ove porodice i odnosa među njenim članovima, tranzicija braka i modela roditeljstva, uticaj društvenih, ekonomskih i demografskih činioca na transformaciju porodice i razmatranje perspektive za budući razvoj porodice, kako bi se moglo ukazati na promjene u braku i roditeljstvu, koje pod uticajem pomenutih činioaca utiču na mijenjanje funkcija porodice, njenu strukturu i sl. Iako govorimo o globalnom trendu promjena u osnovnim aspektim porodičnog života, naš fokus posmatranja i dokazivanja ograničava se na posmatranje evropsko-američkog društvenog i porodičnog sklopa, gdje su ove promjene najvidljivije.

Elementi transformacije nuklearne porodice

Kada govorimo o transformaciji porodice u savremenom društvu, mislimo na dubinsku i sveobuhvatnu promjenu koja u korjenu preoblikuje suštinske komponente koje su definisale porodicu od pojave modernog građanskog dru-

⁵ Na okruglom stolu *Porodica u Republici Srpskoj danas – stanje i perspektive* u organizaciji Ministarstva za porodicu, omladinu i sport u Vladi Republike Srpske, održanom 20.11.2009. godine u Banjoj Luci, prof. dr Anđelka Milić, profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, izlagala je referat *Porodica u savremenom društvu*, gdje je ukazala na karakteristike savremenog društva i transformaciju moderne, nuklearne porodice u savremenom, post-modernom društvu, kao i na periode u kojima je ova porodica doživjela ozbiljne potrese.

⁶ Milić, A., *Sociologija porodice - Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.

štva.⁷ Pojam i praksa porodice jesu moderna dostignuća - porodica je proizvod modernog, građanskog društva - simbol, realnost i temelj njegove postojanosti, obrazac porodičnog života u kome je sastav porodice sveden na neophodni biološki minimum reprodukcije - roditelje i njihovu djecu (*nuklearna porodica*).⁸ Period od 16. do 18. vijeka jeste period u kome se dešava konsolidacija ovog porodičnog obrasca, krajem 19. vijeka njegov procvat, da bi sredinom 20. vijeka ovaj porodični obrazac doživio univerzalizaciju i širenje na sva društva i kulture u svijetu. Moderna porodica kao stub građanskog društva za koji su se vezivali pojedinci i njihova egzistencija, podnosila je sve potrebe pojedinca u njihovom životnom ostvarenju, i u kulturnom smislu bila je nosilac socijalizacije, sistema vrijednosti, normi. Ova porodica doživljava ozbiljne potrese u Evropi na početku I svjetskog rata, a u Sjedinjenim Američkim Državama tridesetih godina prošlog vijeka kada je ekonomska propast u državi uništila njenu ekonomsku egzistenciju. Poslije ovih prvih udara, proces se zaustavio, transformacija porodice odvijala se lagano zahvaljujući razvoju države blagostanja, koja je ublažavala

⁷ „Porodicu čine dva elementa koji variraju u istorijski promenljivim srazmerama: (1) zajednički život i rad pod istim krovom grupe ljudi i (2) srodnička povezanost između njih. Svoju punoću ovaj spoj doživljava tek u modernoj epohi, od kada možemo da govorimo o pravom značenju pojma porodica.“ *Porodica*, Anđelka Milić, *Sociološki rečnik*, priredili A. Mimica i M. Bogdanović, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 414. Moderna porodica predstavlja nešto posve novo u odnosu na sve prethodne oblike zajedničkog života pojedinaca međusobno srodnički povezanih u evropskim društvima - u njoj interes pojedinca postaje važniji od interesa grupe, ima manji broj članova i društvenih funkcija, proizvodne aktivnosti članova izmještaju se izvan porodice. Ona je primarna društvena grupa koja nastaje na osnovu priznate veze supružnika i njihove djece (rođene ili usvojene), a koja je samostalna i odvojena od srodničkih grupa kojima pripadaju supružnici. Samostalna bračna dijadu predstavlja osnov moderne porodice. Ovdje je izvršena fuzija porodice od krvno-srodničke grupe i domaćinstva kao stambene i potrošačke jedinice, a predstavlja rezultat postepene istorijske redukcije i skupljanja srodničkih odnosa na nukleus neophodan za biološku reprodukciju (bračni par i njihova djeca), karakterističnih za modernu industrijsku epohu i gradski način života. Socijalizacija djece i emotivno psihološka podrška i razmjena među supružnicima i njihovim potomstvom postaje osnovnom funkcijom ove porodice. Bobić, M., *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 215/216.

⁸ Nuklearna porodica (konjugalna porodica) jeste naziv za porodicu koju čine par odraslih koji žive u jednom domaćinstvu sa svojom ili usvojenom djecom. Od E. Dirckema potiče izraz konjugalna ili bračna porodica, kojim je ovaj sociolog htio da ukaže na bračnu dijadu kao oslonac moderne porodice koja predstavlja svršetak srodničkog „skupljanja“ (sužavanja), odnosno razvoja porodičnih oblika. Čvršće porodično „zajedništvo“ (zajedničko privajanje, rad, potrošnja, nasljeđivanje) nastaje izlaskom širih i užih grupa srodnika iz porodične grupe. Izrazom nuklearna porodica T. Parsons je nastojao da istakne bitne osobine savremene američke porodice – samostalnog „izolovanog“ porodičnog atoma u odnosu na sve druge srodničke linije, kao i njegovu funkcionalnu efikasnost (ovo je uslov za ostvarenje socijalne i prostorne pokretljivosti u modernom društvu, a samim tim održanja industrijskog sistema. *Nuklearna porodica*, A. Milić, *Sociološki rečnik*, priredili A. Mimica i M. Bogdanović, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 417.

udare sa kojima se porodica suočavala. Do pune transformacije ove porodične forme dolazi osamdesetih godina 20. vijeka.⁹

Jačanje sekularizma, sve intenzivnije ispoljavanje individualizma, nadiruća potrošačko – hedonistička životna filozofija, odbacivanje solidarnosti, postepeno razgrađivanje patrijarhalnog autoriteta u porodici, prihvatanje vrijednosti o ravnopravnosti polova, razdvajanje seksualnosti od reprodukcije i ostvarivanjem kontrole nad reproduktivnim procesima, ukidanje dvostrukog standarda seksualnog ponašanja za muškarce i žene, izlazak žene u javnu sferu, pojava novih reproduktivnih tehnologija, suočavanje sa novim rizicima, globalizacija, informatizacija društva i sl. od 60-tih godina 20. vijeka u razvijenim društvima imali su za rezultat pad univerzalnosti braka, koji se najprije registrovao preko skoka divorcijaliteta, zatim pada prvog nupcijaliteta, porasta izvanbračnih unija – različitih tipova i starosnih modela, što je posljedično izazvalo pad fertiliteta ispod nivoa neophodnog za prostu reprodukciju stanovništva. Epicentar potresa lociran je unutar same bračne dijade, dakle, u samom središtu porodice.¹⁰ Dok je bračni par u tradicionalnoj porodici predstavljao samo jedan dio porodičnog sistema, u savremenom društvu, sa opadanjem ekonomske uloge porodice i utemeljivanjem bračne veze na ljubavi i seksualnoj privlačnosti, par je dospio u središte porodičnog života, on predstavlja suštinu porodice.¹¹ Suštinu partnerskog odnosa čini afektivna povezanost partnera (ljubav, zadovoljstvo) – u ovaj odnos se ulaže srazmjerno zadovoljstvu koje se dobija - zato se partnerstva, pa i brak, lako raspadaju, ali i ponovo uspostavljaju. Dakle, težište porodice se pomjera sa roditeljstva na partnerstvo. Ovim se u savremenom društvu mijenja sadržaj braka i porodice. Brak je oslobođen svoje „instrumentalne reproduktivne seksualnosti“.¹² Odnos para (manje ili više trajni odnosi partnera) postaje pri-

⁹ Izlaganje prof. dr A. Milić na okruglom stolu *Porodica u Republici Srpskoj danas – stanje i perspektive* u organizaciji Ministarstva za porodicu, omladinu i sport u Vladi Republike Srpske, održanom 20.11.2009. godine u Banjoj Luci. I feministkinja C. Calhoun je ukazala na razdoblja u kojima se konvencionalni način života, heteroseksualna porodica, našao u krizi. U razdoblju od 80-tih godina XIX vijeka do 20-tih godina XX vijeka prvi put je poljuljan konvencionalni porodični život zahvaljujući aktivnosti prvih feministkinja koje su se zalagale za poboljšanje pravnog statusa žene, a ekonomska kriza u periodu između 1930. do 1950. godine bila je glavni izvor krize u heteroseksualnim porodicama, kao i Drugi svjetski rat (gubitak zaposlenja, smanjenje stope sklapanja brakova, povećanje stope razvoda i sl.). U 80-tim i 90-tim godinama postoje brojni činioci koji doprinose neprestanom slabljenju heteroseksualnog porodičnog života (porast stope razvoda, porast domaćinstava sa jednim roditeljem i sl.). Calhoun, C.: *Family outlaws: rethinking the connections between feminism, lesbianism and the family*, in: Nelson, H. L. (ed.): *Feminism and Families*, Routledge, New York, 1997.

¹⁰ Bobić, M., *Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima*, Stanovništvo, 1 – 4, 2003, str. 68.

¹¹ Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 83/84.

¹² Giddens, A., *In defence of Sociology*, Polity Press, Cambridge, p. 241.

maran, u odnosu na djecu i rodbinu, i njemu se svi drugi odnosi prilagođavaju (prema djeci, rodbini i sl.). Korjenite promjene u seksualnom i reproduktivnom ponašanju individua raskinule su hiljadugodišnju, religijsku i socijalnim normama utvrđenu uslovljenost polne aktivnosti i braka. Od ovog perioda intimni odnosi postaju nešto što se samo po sebi ne podrazumijeva, nego ljudi u odnosima postaju djelatni subjekti.¹³ Dakle, sve ove promjene (društvene, ekonomske, demografske) uslovile su tzv. deinstitucionalizaciju braka, slabljenje nuklearne porodice, te pojavu *novih partnerskih i porodičnih oblika* koji vremenom dobijaju legitimno priznanje. Kao uzroke dekompozicije braka u savremenom društvu A. Milić izdvaja: seksualnu revoluciju iz 60-tih godina 20. vijeka, emancipaciju žena i proces individualizacije.¹⁴ Deinstitucionalizacija braka uzrokovala je povećan broj razvedenih, raširenost kohabitacije, sve veći broj obnovljenih porodica, jednoroditeljskih domaćinstava, domaćinstava homoseksualnih partnera sa djecom, domaćinstava u kojima živi jedna osoba.¹⁵

Parsonsova idealna predstava nuklearne porodice – vjenčani par (majka domaćica i zaposleni otac) i njihova djeca, prerasla je u mit, koja nema puno zajedničkog sa načinima i oblicima savremenog privatnog života. Savremena realnost oslikava prisustvo raznovrsnih porodičnih oblika, čiji je opstanak očigledan (evropski prosjek porodica koje su u odnosu na svoj sastav nuklearne kreće se oko 25%).¹⁶ Ukorjenjene zdravorazumske predstave o porodici ili, bolje rečeno, o tome kako bi trebali da budu uređeni odnosi u njoj, nisu u skladu sa „stvarnošću“ porodičnog života, tj. kako ljudi zaista organizuju svoje partnerske i porodične odnose. Od sredine prošlog vijeka u zapadnoj kulturi je ukorjenjena ideja o nuklearnoj porodici kao socijalnoj normi organizacije porodičnog života, tako da su svi drugi oblici i načini porodičnog života definisani u odnosu na nju. „Ideja o nuklearnoj porodici kao dominantnoj formi porodičnog života bila je široko prihvaćena, zato se sve druge forme doživljavaju kao ‘neobične’, ‘odbijajuće’ ili čak ‘patološke’. Predstave o nuklearnoj porodici su tako jako ukorenjene u moralnim, medijskim i političkim ‘porodičnim diskursima’ da s lakoćom uzurpiraju moć rasuđivanja o tome šta je normalna porodica, šta je prihvatljiva, i šta potpuno neprihvatljiva.“¹⁷ Međutim, različiti aranžmani partnerskih i porodičnih odnosa potkopali su konceptualnu i empirijsku dominaciju modela

¹³ „Emocionalna komunikacija postala je centralna, ne samo za odnose u seksualnoj ljubavi, već i za odnos prijateljstva i interakcije između roditelja i dece.“ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 186.

¹⁴ Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.

¹⁵ Puljiz, V. i dr., *Socijalna politika*, MFIZ, Zagreb, 2005, str. 323/328.

¹⁶ Rener, T., *Neke teškoće pri definisanju pojma porodice*, u: Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 37.

¹⁷ *Isto*, str. 36.

nuklearne porodice, ali nisu doveli i do nestanka porodice kao društvene grupe. Porodica prerasta u socijalni prostor pregovaranja i nagodbe u vezi sa svim pitanjima zajedničkog života, bez ideje trajnog obavezivanja i solidarnosti, a najvažnija promjena do koje je došlo u savremenoj konceptualizaciji porodice jeste „u subjektivnom pripisivanju važnosti intimnim odnosima, a ne u ‘objektivnim’ formalnim (porodičnim) ili krvnim vezama.“¹⁸ Ipak, treba naglasiti da, bez obzira na porodične oblike u kojima se uspostavlja, temeljnu „porodičnu vezu“ čini dijadni odnos između djeteta i roditelja - temeljne jedinice koje ostaju ili prelaze u bilo koji drugi porodični oblik su roditelj(i) i dijete. U skladu sa ovim shvatanjem, briga za dijete jeste jedini konstitutivni element definicije porodice, i koji, istovremeno, razlikuje porodice od drugih aranžmana zajedničkog života u kojima roditeljski odnos nije nužan ni konstitutivan – partnerske veze, bračne veze, domaćinstva i srodstvo.¹⁹

Emotivni odnos koji se uspostavlja između roditelja i djece u porodici ima veliku važnost za pojedince. Odnos između roditelja i djeteta (djece) jeste jedna složena (bio)-psihološka i socio-kulturna veza koja nastaje, koja se održava i koja prelazi u različite forme porodica (i domaćinstava). Ovaj odnos, dakle, ne počiva nužno na biološkim osnovama - s transformacijom braka, s povećanjem razvoda, s pojavom različitih partnerskih i porodičnih aranžmana, s razvojem novih reproduktivnih tehnologija, s usvajanjem djece i sl. dolazi do pojave različitih oblika ispoljavanja odnosa između roditelja i djeteta (djece) – domaćinstva sa jednim roditeljem, binuklearne porodice (pomajke i poočimi), dijeljeno roditeljstvo, usvojenje, hraniteljstvo, surogat majke, domaćinstva homoseksualaca sa djecom i sl. Novu dimenziju raznolikosti porodičnih odnosa daju nove reproduktivne tehnologije - narušavaju viziju porodice koju sačinjava heteroseksualni par i njihova djeca, slabe kulturološko poimanje bračnog para kao prirodne reproduktivne cjeline i uvode u proces reprodukcije pojedince izvan porodice.²⁰ Razvojem modernih reproduktivnih tehnologija 80-tih godina prošlog vijeka povećala se nesigurnost u određivanju prirode veze po porijeklu²¹ - stvaraju se različiti skupovi rodbinskih odnosa s obzirom da nove reproduktivne tehnologije omogućuju da jedna žena rađa dijete od genetskog materijala druge žene, a to ne isključuje i bliske srodnike.²² Ove tehnologije otklanjaju biološka ograničenja

¹⁸ Isto, str. 37.

¹⁹ Isto, str. 32/33.

²⁰ Calhoun, C., *Family outlaws: rethinking the connections between feminism, lesbianism and the family*, in: Nelson, H. L. (ed.), *Feminism and Families*, Routledge, New York, 1997, p. 142/143.

²¹ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 51.

²² Surogat-majčinstvo podrazumijeva da žena nosi fetus nastao iz jajne ćelije druge žene. Devedesetih godina prošlog vijeka u SAD-u je zabilježen slučaj da je žena rodila vlastitu unučad, preuzimajući ulogu surogat-majke, s obzirom da njena kćerka nije mogla da rodi. Postavlja se pitanje u kakvim su rodbinskim odnosima ova žena i djeca?

formiranja i širenja porodice i stvaranja različitih porodičnih formi (dostupne su heteroseksualnim parovima, lezbejkama i ženama koje nisu udate).²³ Ipak, neki sociolozi izražavaju strahovanje u vezi sa pretvaranjem funkcije rađanja u puku tehnologiju, a naročito njenim drugim dijelom – odgajanjem potomstva.²⁴ Na drugoj strani, kvalitet roditeljstva se naglašava kao presudan za dobrobit djece i njihovu prilagođenost u kasnijoj životnoj dobi, a ne biološka veza između roditelja i djeteta (djece), kao ni seksualna orijentacija roditelja.²⁵

Nastanku „transnacionalnih porodica“ doprinosi globalizacija, koja podrazumijeva globalni „transfer“, „distribuciju“ emocija, globalizaciju roditeljstva, naročito materinstva („uvoz“ majčinske brige u razvijenim zemljama) koji dolazi do izražaja u globalizaciji lanaca brige (lične veze među ljudima širom svijeta zasnovane na plaćenju i/ili neplaćenju brizi). Roditelji u razvijenim zemljama zbog poslovnih obaveza moraju da angažuju osobe van porodice koje će da brinu za njihovu djecu (i stare i bolesne roditelje), jer sve manje mogu da se u vezi sa ovim oslone na srodnike (danas veliki broj baka i drugih rođaka u razvijenom svijetu obavlja plaćeni rad). Žene iz Trećeg svijeta „privremeno“ napuštaju svoje porodice i migriraju u razvijene zemlje da obavljaju poslove dadilje. Novac koji zarade brinući se za djecu iz porodica u razvijenom svijetu, šalju svojim porodicama, a njihovu djecu čuvaju srodnici, ili su i same primorane da angažuju, plaćaju dadilje da čuvaju njihovu djecu. Na ovaj način se razvijaju „globalni“ lanci brige u kojima su obično spojena tri skupa osoba zaduženih za brigu – osoba koja brine o migrantkinjinoj djeci, druga koja brine o djeci žene koja brine o migrantkinjinoj djeci, dok treća - majka-migrantkinja, brine o djeci zaposlenih u Prvom svijetu. Ove radnice-migrantkinje ostaju emotivno vezane za domove i ljude koje su napustile pet ili više godina, iako su kućama odlazile samo njihove plate. Bez obzira na fizičku razdvojenost članova, ove porodice se nisu raspale, već su postale transnacionalne porodice, za njih obaveze nisu prestale, već su se uvećale. Majke-dadilje se u isto vrijeme navikavaju na kulturu podijeljenog materinstva sa rođacima i prijateljima kod kuće, ali i smatraju da biti dobra majka znači provoditi vrijeme sa svojom djecom. Naravno, ovdje se može postaviti i pitanje u vezi sa pozicijom djeteta čiji roditelji plaćaju dadilju iz Trećeg svijeta da se brine o njemu, ali i pozicije majke koja unajmljuje dadilju da se brine o njenom djetetu. Da li „plaćena“ briga i emocije zaista mogu nadomjestiti brigu i emocije djetetove majke, da li je u lancu emocija dijete – dadilja (djelimično)

²³ Donošenjem amandmana na zakon o vještačkoj oplodnji od strane španske vlade dana, 07.11.2006. godine, ne-biološka majka se priznaje za majku djeteta koje je rođeno u lezbejskom braku. *Lesbians podrán ser madres de los hijos „in vitro“ de sus parejas*, Yahoo, 07/11/2006, <http://es.news.yahoo.com/07112006/185/lesbians-podran-madres-hijos-in-vitro-parejas.html>

²⁴ Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 51.

²⁵ Mršević, Z., *Istopolne zajednice i deca*, Stanovništvo, broj 1, 2009, str. 33, pdf.

isključena majka djeteta? Svijetove učesnika u ovom lancu brige globalizacija je, očigledno, razdvojila. Ispostavlja se da su u savremenom svijetu osim nejednake raspodjele novca, u njemu neravnomjerno raspoređeni briga i ljubav.²⁶ Nastanak transnacionalnih porodica moguće je sagledati i na primjeru parova koji imaju svoje biološke potomke, ali usvajaju djecu iz različitih dijelova svijeta.²⁷

S porastom broja razvoda stvaraju se kompleksne mreže porodičnih odnosa - raspad braka, samim tim, ne znači propadanje porodice, već drugačiji način realizacije roditeljstva, gdje veze sa djecom ne prestaju i gdje se stvara novi kvalitet odnosa između roditelja i djece. Razvodom braka djeca obično ostaju da žive sa jednim roditeljem, dok drugi roditelj živi odvojeno od njih. Na taj način, djeca dobijaju dva referentna doma ali, odnosi i veze (emocionalne, psihološke, ekonomske, socijalne, srodničke i sl.) roditelja i djece ne prestaju razvodom braka partnera, niti obaveze roditelja prema djeci, oni i dalje čine jedan porodični sistem (a dva domaćinstva). Dakle, poslije razvoda, ako su partneri imali zajedničko dijete (djecu), porodični sistem nije nestao, on se i dalje održava između roditelja i djece, bez obzira što dijete ne živi sa oba roditelja. Ako roditelji (jedan ili oba) ponovo stupe u brak ili u kohabitaciju dolazi do *umnožavanja* broja roditelja, članova porodice (maćeha, očuh, *polu* i *lažna* braća i sestre, šest baka i šest djedova, i sl.).²⁸ Ove ponovo uspostavljene porodice čine bračni par (od kojih je bar jedan već imao bračno ili vanbračno iskustvo), njihova djeca iz prethodnih brakova (odnosa), kao i djeca rođena u novom braku. Ovo su i višeroditeljske porodice jer u „novijim spojevima društvene uloge povezane sa roditeljskim položajem iznenada se dele na više osoba. Dete više nema samo jednog već dva oca, biološkog i majčinog partnera, koji može (a ne mora) biti i njegov društveni otac.“²⁹ Tipovi rodbinskih odnosa koje razvijaju ove porodice potpuno su novi u savremenim društvima, kao što su nove teškoće koje nastaju stupanjem u novi brak poslije razvoda, jer to zahtijeva posebne načine prilagođavanja s obzirom na raznovrsnost veza i odnosa. U ovim porodicama postoji jedna nova dinamika odnosa koja proizilazi iz niza različitih rodbinskih veza koje se uspostavljaju u njima (rekombinuju). Priroda veza u ovim porodicama je drugačija, nego u porodicama iz prethodnih decenija - one su podložne većem pregovaranju nego što je to bio slučaj prije kada su se odnosi među srodnicima

²⁶ Hohšild, E. R., *Globalni lanci brige i emotivni višak vrednosti*, u: Haton, V., Gidens, E. (prirednik): *Na ivici – živjeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 2003, pp. 170/192.

²⁷ Bračni par A. Džoli i B. Pit imaju svoje troje djece Šajlo, Vivijen i Noks, ali i troje usvojeno djece - Medoksa iz Kambodže, Zaharu iz Etiopije i Paksa iz Vijetnama. Madona, iako ima svoje dvoje djece - Lurds i Roko, usvojila je Dejvida i Mersi iz afričke države Malavi.

²⁸ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 201.

²⁹ *Isto*, str. 202.

„često uzimali zdravo za gotovo na temelju povjerenja; sada se za povjerenje mora pregovarati i pogađati [...]“³⁰

Sve češća pojava u savremenom društvu jeste da se djeca odgajaju u netradicionalnim domaćinstvima - u kojima nisu prisutna oba roditelja ili su oni istog pola. Djeca u domaćinstvima homoseksualnih partnera rođena su iz prethodnih heteroseksualnih veza partnera, ili su usvojena (u zemljama gdje je to dozvoljeno) ili su rođena uz pomoć savremenih reproduktivnih tehnologija. Ova domaćinstva su slična porodičnim domaćinstvima u kojima djeca žive sa jednim biološkim roditeljem i sa drugim koji nije biološki roditelj, ali preuzima ulogu roditelja djeteta (očuh, maćeha). S obzirom da je emocionalna komunikacija primarna u odnosima između roditelja i djece u savremenom društvu, kao i vođenje računa o unapređivanju interesa i razvitku djece, seksualna orijentacija osoba ne bi trebala biti presudna u realizaciji roditeljske uloge – mnoga istraživanja pokazuju, da je za dječiji razvitak osnovni preduslov bliska veza koju oni ostvaruju sa roditeljima, njega i podrška koje od njih dobijaju, život bez stresa.³¹

S obzirom na sve turbulencije koje se dešavaju u braku i porodici, nije rijeđak slučaj da interes djeteta ostane zanemaren (djeca u porodici postaju žrtve nasilja, vaspitno zapuštena i sl.). Iz tog razloga neophodno je da se definiše kategorija odgovornog roditeljstva - ostvarenje roditeljske uloge ne podrazumjeva samo biološku reprodukciju ili koegzistenciju sa djetetom, nego spremnost i sposobnost osobe da u ulozi roditelja obezbijedi uslove za kvalitetno odrastanje djeteta i da vodi računa o unapređenju njegovog interesa.

Kako bi se mogle sagledati promjene u porodičnom životu u savremenosti, neophodno je da se distanciramo od ideološki i politički „nametnutih“ predstava o porodici, te da oprezno pristupimo postavljanju i razmatranju pitanja u vezi sa „krizom“ porodice, njenim „nestajanjem“, osnovom porodičnog života i sl.

Promjene u savremenom porodičnom životu

U samostalnoj bračnoj dijadi - društveno legitimisanom seksualnom odnosu partnera čiji je osnovni cilj rađanje djece - a koja je predstavljala osnov moderne porodice, od 60-tih godina 20. vijeka desile su se i dešavaju značajne promjene

³⁰ Giddens, A., *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Stanford University Press, Stanford, 1992, pp. 96.

³¹ Naravno, ovo ne isključuje probleme sa kojima se djeca u ovakvim porodicama mogu da suočavaju. Prije svega, u određenim fazama svoga odrastanja nailaze na teškoću prihvatanja činjenice da njihov biološki roditelj ima partnera istog pola, a mogu se suočiti sa problemom «preobilja informacija o jednom polu, a nedostatak o drugom. Mršević, Z.: *Istopolne zajednice i deca*, Stanovništvo, broj 1, godina 2009, str. 33 / 34, pdf.

- brak više ne predstavlja jedinu osnovu partnerstva. Povećanje razvoda brakova i broja vanbračnih zajednica (zakonski normiranih i sankcionisanih) dovodi u pitanje model po kome je brak bio jedini način da se zasnjuje porodica. Takođe, dio redefinicije bračnih veza jeste i pad stope fertiliteta.³² U obrascu građanskog braka došlo je do još nekih značajnih izmjena koje se manifestuju u smanjenju sklopljenih brakova, odlaganju stupanja u prvi brak za kasniju životnu dob i prihvatanju nekih alternativnih formi partnerskih zajednica (na primjer, kohabitacija i Living apart together forme³³), kao i povećanju celibata.³⁴ Ovo su složeni procesi kojima se mijenja sadržaj braka i porodice - težište porodice pomjera se sa roditeljstva na partnerstvo, tendencija ka partnerstvu postaje osnovni okvir porodičnog života, dolazi do pomjeranja od braka kao institucije ka krhkom, stalno preispitujućem čistom partnerskom odnosu³⁵, koji se zasniva na afektivnoj povezanosti partnera (ljubavi, zadovoljstvu) i koji je oslobođen instrumentalne prokreativne uloge (od pomenutog perioda seksualnost se ne dovodi u isključivu vezu sa prokreacijom, pa brak više ne predstavlja jedini, isključivi i društveno poželjni okvir biološke reprodukcije i legitimacije polnih odnosa) - *seksualna i natalitetna dekompozicija braka*.³⁶ Partnerstva se lako raskidaju zato što njihovu suštinu čini labava osnova (afektivna povezanost partnera – moderna suština braka koja u krajnjoj liniji vodi njegovom odumiranju).³⁷ Ovo je prouzrokovalo burnu transformaciju porodice koja se ispoljava u diverzifikaciji životnih stilova - pluralizam partnerskih i porodičnih oblika. Sve ove promjene dešavaju se, dakle, u središtu porodice, tj. u bračnoj dijadi. Od tri bitna sastavna elementa tradicionalnog braka: prokreacije, kohabitacije i legitimacije, u partnerskoj uniji (pravno sankcionisanoj ili vanbračnoj zajednici) više se ne podrazumijeva nužno prisustvo svih ovih elementa. Brak je oslobođen instrumentalne seksualnosti - ne sklapa se isključivo radi djece, pa prokreacija nije prisutna u brakovima bez djece, u homoseksualnim partnerstvima, i sl. Sve više ljudi u razvijenijim zemljama opredjeljuju se za partnerski odnos bez formalno pravnog priznanja - izvanbračno partnerstvo, a što se tiče djece koja se rode iz ovakvog odnosa, u potpunosti su izjednačena u pogledu prava sa djecom koja su rođena u braku. U

³² Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 145.

³³ Polpopularni životni stil (ne)zajedničkog života parova u postindustrijskom društvu, koji zbog poslovnih ili nekih drugih obaveza dosta vremena provode odvojeno. Više vidjeti u: Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 115.

³⁴ Avramov, D., *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, Naučna knjiga, Beograd, 1993, str. 105.

³⁵ Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 86/87.

³⁶ Milić, A., *Sociologija porodice - Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 122/128.

³⁷ *Isto*, str. 124.

LAT formama nije prisutna ni kohabitacija (parovi koji ne žive zajedno – mlada lačko zabavljanje, parovi koji ne rade u istom gradu, zemlji i sl.).

U vezi sa promjenama u braku, jesu i promjene koje nastaju u roditeljstvu - roditeljskim ulogama, a sa kojim je ovaj pojam bio tradicionalno povezan. Vidjeli smo da se od 60-tih godina prošlog vijeka težište porodice pomjera od roditeljstva ka partnerstvu, dolazi do izražaja pluralitet porodičnih oblika i s njim povezanih ispoljavanja roditeljstva (jednoroditeljstvo, socijalno roditeljstvo, homoroditeljstvo i sl.). *Tranzicija od tradicionalnog ka modernom i post-modernom modelu roditeljstva* ostvarena je usljed razdvajanja roditeljstva od braka, čime se mijenja suština roditeljstva u savremenom društvu.³⁸ Sve više se pravi otklon od tradicionalnog shvatanja i postupanja po kome se brak sklapao zbog djece, za čiju uspješnost su djeca bila neophodna i radi kojih se češće ostajalo u braku. Izmijenjena društvena stvarnost utiče da se pojam roditeljstva i njegov sadržaj moraju rekonstruisati. Za razliku od roditeljstva u modernoj porodici, u savremenoj porodici zasnovanoj na partnerskom zajedništvu, jedan od vidova samorealizacije pojedinaca postaje roditeljstvo. Početkom 21. vijeka koncept roditeljstva doživio je svoj puni razvoj, njime se postuliraju simetrični položaji i partnerski odnosi članova porodice - postaje primjetna ravnoteža u roditeljskim ulogama, gdje očeva uloga dolazi više do izražaja usljed uspostavljanja duhovne i fizičke bliskosti između oca i djece. Emocionalna komunikacija u odnosima između roditelja i djece ima važnu ulogu, kao i u svim drugim odnosima.³⁹ Kako porodični odnosi postaju sve više izraz izbora, tako i u roditeljstvu pojam izbora zauzima središnje mjesto (parovi sami odlučuju u kom trenutku je najpogodnije da postanu roditelji, kao i o broju djece koju žele da imaju). Promjene koje nastaju u bračnim i porodičnim odnosima dovode do stvaranja različitih, novih oblika veza koje se uspostavljaju porijeklom, u kojima izbor, takođe, ima značajno mjesto. Na ovo su značajnog uticaja imali transformacija braka, povećanje razvoda, rekonpozicije porodica, medicinski potpomognuto začeće, usvajanje djece i sl.⁴⁰ U savremenom društvu izraženi su nepovoljni uslovi za realizaciju roditeljske uloge (nesigurno okruženje, dominacija sekundarnih agenasa socijalizacije, siromaštvo i sl.), čime se narušavaju odnosi između roditelja i djece (porast autonomije djece u odnosu na roditelje, slabljenje autoriteta roditelja i sl.).⁴¹ Ovo je rezultiralo razvijanjem jedne strategije i obrasca uniformnog ponašanja kod roditelja i djece (mladih): kod roditelja odlaganje rađanja djece i smanji-

³⁸ Blagojević, M., *Roditeljstvo i fertilitet - Srbija devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1997, str. 46.

³⁹ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 186.

⁴⁰ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 207.

⁴¹ Tomanović, S., Petrović, M., *Rizici i bezbednost u susjedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja*, u: Tomanović, S. (ur.), *Društvo u previranju*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

vanje broja djece, kod mladih odlaganje stupanja u brak i napuštanja porodice porijekla.⁴² Ipak, manji broj djece u savremenoj porodici ne znači smanjenje troškova u vezi sa njihovim podizanjem, njegovom, socijalizacijom i sl., jer povećanje standarda u vezi sa ovim podrazumijeva i zahtijeva od roditelja veliko ulaganje i trošenje resursa (vrijeme, energija, znanje, sposobnosti, emocije i zdravlje).⁴³

Promjene u porodici ogledaju se u promjenama njenih *funkcija*, u njenoj *strukturi* i u *odnosima* između članova porodice. U odnosu na tradicionalne porodične forme, moderna porodica se u suštini distingvira kroz univerzalizaciju bračne institucije, koja s jedne strane supružnike intimno vezuje i sjedinjuje, a s druge strane ih uspostavlja kao slobodne, samostalne ali odgovorne nosioce porodične dobrobiti. Sa porodičnog stanovišta, supružnici se prije svega potvrđuju kroz svoje roditeljske funkcije koje su jasno polno-rodno segregirane, a društveno kroz odgovornost za stabilnost porodične grupe, u čemu dominira autoritet muškog hranioca porodice. Ove bitne strukturalne odrednice utiču na definisanje, odnosno sužavanje nekada brojnih funkcija tradicionalne porodice. Ovo sužavanje može se analizirati kroz četiri osnovne funkcije (biološka, ekonomska, zaštitna i funkcija socijalizacije), pri čemu na važnosti dobija socijalizacijska funkcija koja mlade treba da pripremi za prihvatanje i zauzimanje uloga u društvenom sistemu.⁴⁴ U savremenom društvu dešavaju se brojne promjene koje su uticale na porodicu - na promjenu uslova života najvećeg broja porodica, kvalitet njihovog života, sadržaje porodičnih funkcija i mogućnost njihovog izvršavanja (od bio-reproduktivne i psiho-socijalne do socijalizatorske i ekonomske).⁴⁵ No to nikako ne znači da porodica i dalje ne predstavlja primarno mjesto gdje nastaju i gdje se razvijaju funkcije koje biološku jedinku transformišu u društveno biće, ona nastavlja da ispunjava osnovne zadatke kroz domaćinstvo korezidencije (socijalizacija djece, biranje stambenog prostora, zarađivanje plate, obezbjeđivanje svakodnevnog opstanka kroz poslove koji se iznova ponavljaju i sl.).⁴⁶ U savremenom društvu seksualno ponašanje odraslih doživjelo je svoje

⁴² Milić, A., *Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava u Institutu za sociološka istraživanja u poslednjih 20 godina*, u: Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 20.

⁴³ Blagojević, M., *Roditeljstvo i fertilitet - Srbija devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1997, str. 64.

⁴⁴ Sa nastankom modernog društva mijenjaju se osnove na kojima se zasniva porodica - karakter ekonomskih funkcija (proizvodna funkcija izmješta se iz porodičnog domaćinstva u preduzeća i fabrike), stavljanje težišta na psihosocijalne funkcije porodice, te redukcija porodičnih funkcija i njihovo prenošenje (u cjelini ili pojedinih segmenata) na specijalizovane društvene ustanove. Matović, N., *Saradnja srednje škole i porodice*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1994, str. 15.

⁴⁵ Vuković, D., *Socijalna sigurnost i socijalna prava*, Beograd, 2005, str. 336.

⁴⁶ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 279.

korjenite promjene – odnosi između supružnika ne svode se na zadovoljavanje polnog nagona i prokreativnu funkciju, jer između supružnika u porodici postoji i afektivna povezanost koja bi trebala da čini suštinu svih njihovih odnosa. Zahvaljujući ostvarenom napretku u oblasti medicine, razvoju sofisticiranih načina kontrole začeća i raznih tehnika medicinski potpomognute reprodukcije, u proces reprodukcije uvode se i pojedinci izvan porodice čime se sklapaju novi sklopovi rodbinskih odnosa. Porast nezaposlenosti, stagnacija u mehanizmima socijalne sigurnosti, niski prihodi, ekonomska kriza i drugi uslovi kojima se obezbjeđuje određeni kvalitet života utiču na ekonomsku funkciju porodičnog domaćinstva. Ipak, u savremenim uslovima uloga domaćinstva preživljava, samo se domaćinstva multiplikuju u bezbroj manjih jedinica.⁴⁷ Neki oblici zaštite koje porodica pruža svojim članovima kao što su angažman roditelja u vezi sa podizanjem, njegovanjem i čuvanjem deteta, porodična solidarnost i podrška, pomaganje, ekonomska zaštita (viši standardi u brizi za djecu i u njihovoj zaštiti)⁴⁸ - izdržavanje djece, naslijeđivanje imovine i sl. postoje i dalje bez obzira na sve promjene koje se dešavaju u porodici i u savremenom društvu. U globalnom društvu, kao što smo vidjeli, uspostavljaju se globalni „plaćeni“ lanci brige. Iako je funkcija vaspitanja djece u savremenom društvu u značajnoj mjeri prenesena na određene nadležne institucije (vrtić, škola, mediji i sl.), ne može se reći da porodica i dalje nema značajnu ulogu u ovome pogledu. Međutim, smanjenjem uticaja tradicije i uspostavljenih vrijednosti u uslovima globalizacije („društveni kodovi“ u značajnoj mjeri izgubili su snagu), pomjeranjem ka novom individualizmu, stupanjem lokalnih zajednica u interakciju sa novim globalnim poretkom⁴⁹, u većini društava, naročito Zapadnih, roditelji su prepušteni individualnom snalaženju u pogledu formiranja obrasca socijalizacije djeteta (nema jasno definisanog *kolektivnog* obrasca socijalizacije djeteta). U savremenoj porodici, zbog čestog odsustva roditelja i njihove prezauzetosti, djeca su izložena uticajima profitnog interesa masovne kulture, pa se kod njih ispoljavaju različiti oblici rizičnog ponašanja (zloupotreba psihoaktivnih supstanci, porast nasilja među djecom i mladim, i sl.).

⁴⁷ Binuklearne porodice koje nastaju poslije razvoda partnera ako u njima ima zajedničke djece podrazumijevaju dva domaćinstva – domaćinstvo roditelja kod kojeg dijete živi i domaćinstvo roditelja kod kojeg dijete ne živi. Razvod osim prekida bračne veze odražava se na život pojedinaca i na ekonomskom planu. Domaćinstva sa jednim roditeljem u prosjeku spadaju među najsiromašnije grupe u savremenom društvu, suočavaju se sa ekonomskom nesigurnošću, pa se pojava novog siromaštva često dovodi u vezu s njima. Ponovno stupanje u partnerske odnose poslije razvoda braka ili smrti partnera može se objasniti i ekonomskim razlozima u smislu da partnerima u društvu rizika i u uslovima krize države blagostanja pruža više sigurnosti objedinjavanje dva prihoda.

⁴⁸ Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 85.

⁴⁹ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 67.

Promjene u strukturi moderne porodice ogledaju se u smanjenju broja njenih članova - ona je dvogeneracijska porodica koju čine roditelji i njihova djeca (nuklearna porodica) i u kojoj se rađa manje djece. Dugo vremena se smatralo da je jedini legitimni oblik porodice nuklearna porodica. Varijacije koje su postojale u porodičnim oblicima potpuno su zanemarivane. Brojni podaci ukazuju da takva slika porodice nije odražavala realnu stvarnost.⁵⁰ Sintetičnijim sagledavanjem posljedica svih posmatranih pojedinačnih promjena i njihovih činioca, jasno se može uočiti da su novi oblici i strukture zajedničkog života, u stvari najizrazitiji pokazatelj ovih transformacionih procesa u savremenim porodicama. Nove raznolike strukture porodičnih odnosa jesu jedinstvena posljedica deinstitutionalizacije braka u savremenom društvu, a što je, i teorijski i empirijski, srž transformacionih kretanja. Pređeni istorijski put moderne porodice, na čijem početku je zapravo bila konstitucija porodice, odvijao se preko pravno garantovane slobode pojedinaca da stvara porodicu po vlastitom nahođenju i uz saglasnost supružnika, da bi onda put postmoderne transformacije bio određen upravo procesom dekonstrukcije braka, tj. njegove deinstitutionalizacije. Rezultat ovoga jeste pojava kohabitacije, ponovnih brakova, brakova bez djece, homoseksualnih partnerstava i porodice, ali i nove strukture porodica kao što su obnovljene porodice, jednoroditeljska matrifokalana domaćinstva, novi oblici domaćinstava homoseksualnih partnera(ki) i domaćinstva samaca. Slabljenje nuklearne porodice i sve veća raznolikost partnerskih i porodičnih oblika jeste globalni trend. Širi se lepeza porodičnih tipova koji postaju prihvatljivi, a njihovo postojanje dobija i legitimno priznanje.⁵¹ Pojava različitih oblika zajedničkog življenja mora se posmatrati u kontekstu savremenih odnosa među polovima, različitim generacijama i nove reorganizacije društvenog svijeta. Sve veća raznolikost porodičnih oblika oslikava jednu novu stvarnost samostalnih izbora i sve veće tolerancije, pa ni porodica više ne mora biti nužno nuklearna porodica.

Promjena u odnosima u modernoj porodici može se sagledati, prije svega, kroz promjenu mjesta pojedinca u njoj. Pod uticajem društvenih, ekonomskih i kulturnih činioca šezdesetih godina 20. vijeka započeo je revolucionarni tok porodične promjene, a koji je stavio u središte pojedinca čija glavna strategija postaje kako da promjeni porodicu kao bi ona mogla da udovolji njegovim

⁵⁰ Ovdje ćemo navesti primjer Velike Britanije: udio porodičnih domaćinstava koje su sačinjavali bračni par sa djecom neprestano se smanjivao. Početkom šezdesetih godina prošlog vijeka broj ovih porodica iznosio je 38 procenata, a krajem devedesetih godina 23 procenta. Udio samačkih domaćinstava u istom periodu porastao je sa 11 na 28 procenata, a procenat domaćinstava sa jednim roditeljem povećao se za više od tri puta (sa 3 na 10 procenata). Izvor: *Social Trends*, HMSO, London, 1999, p. 42. u: Haralambos, M., Holborn, M., *Sociologija – Teme i perspektive*, I dio, Golden marketing, Zagreb, 2002, str. 538.

⁵¹ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 186.

potrebama i alternativnim vrijednosnim izborima.⁵² Ovakvo pozicioniranje pojedinca u porodici utiče na odnose unutar nje. Promjene u ulogama muškarca i žene, u njihovim međusobnim odnosima, oslobađanje od tradicijom im dodijeljenih uloga, naročito oslobađanje žene, bitno se odražava na porodične odnose. Postajemo svjedoci kretanja ka novom individualizmu u kome ljudi moraju da budu aktivni učesnici u izgradnji vlastitih života i definisanju vlastitog identiteta. Pod uticajem globalnih društvenih procesa naš svakodnevni život pretrpio značajne izmjene. Smanjuje se uticaj tradicije i uspostavljenih vrijednosti što u značajnom mjeri utiče na sve aspekte čovjekovog života, naročito one u vezi sa porodičnim odnosima. Pojedinci u savremenom dobu, oslobođeni pritiska tradicije, imaju više mogućnosti da samostalno oblikuju svoj život, da žive na otvoreniji i refleksivniji način nego što je to bio slučaj kod prethodnih generacija kojima su tradicija i određeni faktori (društvena klasa, rod, etnička i/ili religijska pripadnost i sl.) usmjeravali aktivnosti i način života.⁵³ U savremenom društvu dolazi do razlaganja integriteta porodice, a uloge njenih članova sve više se pomjeraju iz porodice na područja javnog života. Porodica nema više karakter odnosa koji je zaštićen od svijeta, u kojem se međusobna solidarnost i lojalnost članova uspostavlja kroz saznavanje specifičnog identiteta porodice kao grupe, ali i svog ličnog identiteta koji se u njoj stvara i koji se zahvaljujući njoj dobija.⁵⁴ U savremenom društvu postoje nove vrijednosne orijentacije. Pedesetih godina prošlog vijeka ciljevi kojima su ljudi težili bili su u vezi sa *srećnim* porodičnim životom (novi auto, dobro obrazovanje za djecu, povećanje svog životnog standarda i sl.). Danas su ciljevi ljudi usmjereni na samoostvarenje, razvoj ličnih osobina, traganje za vlastitim identitetom i sl.⁵⁵

Determinante porodične transformacije

Društvene promjene u savremenosti su svakako jedan od glavnih faktora, uzroka, transformacije porodica. Ovdje se misli, prije svega, na dejstvo niza međusobno povezanih činioaca koji stvaraju okvir za porodičnu promjenu ili djeluju kao akteri porodične promjene - seksualna revolucija, borba za ženska prava i feministički pokret(i), tehnološke promjene na planu ljudske reprodukcije, informatizacija društva, uticaj globalizacije na privatni život, „novi“ individualizam, te legalizacija istopolnih brakova. Ovi činioци imaju različito polje djelovanja i

⁵² Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 316.

⁵³ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 66/67.

⁵⁴ Milić, A., *Klase i porodica – Sociološki presek stanja i perspektive razvoja savremene porodice*, Radnička štampa, Beograd, 1978, str. 114.

⁵⁵ Bek, U., *Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika*, u: Haton, V., Gidens, E. (prir.), *Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 2003, str. 217.

različitu mjeru zahvata u porodični život i njegovu organizaciju, ali svi predstavljaju veoma važne izazove za porodični život u savremenosti. Proces društvenih promjena koji je započeo 60-tih godina 20. vijeka, brzo je i na duge staze mnogo toga promijenio – razbijen je nekada jedinstven životni kontekst, društvene institucije doživjele su svoje korjenite promjene (brak, porodica, nacija i sl.), što dovodi do redefinisanja različitih aspekata našeg života – ličnih i intimnih (porodica, seksualnost, lični identitet i sl.), odnosa koje uspostavljamo sa drugim, načina na koji razmišljamo o sebi samima, naš odnos prema radu i sl. Smanjuje se uticaj tradicije, uspostavljenih pravila i vrijednosti, kao i faktora koji su nekada imali značajan uticaj na tok čovjekovog života (društvena klasa, rod, etnička i religiozna pripadnost i sl.), lokalne zajednice stupile su u interakciju sa novim globalnim poretkom, a pojedinci moraju biti aktivni u definisanju sopstvenog identiteta i u izgradnji vlastitog života⁵⁶, ljudsko tijelo je oslobođeno reproduktivne seksualnosti, a novi odnosi koji se uspostavljaju dobijaju „društvenu legitimnost“ a da ipak nisu ukalupljeni brakom, porodicom i sl.⁵⁷ Rezultat ovih promjena jeste strukturalni zaokret ka novim oblicima zajedničkog življenja.

Trendovi promjena u ekonomiji - preobražaji tržišta radne snage, razvoj sektora uslužnih djelatnost, koji su u neposrednoj vezi sa stvaranjem mogućnosti za obrazovanjem žena, njihovim zapošljavanjem, sticanje ekonomske samostalnosti žena, imali su uticaja na preoblikovanje, prije svega, unutrašnjih odnosa u porodici, na promjene u braku i porodici – promjenu odnosa moći, smanjenje bračnog fertiliteta, povećanje razvoda, te promjenu od jednoobraznih (nuklearnih) porodičnih sistema i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima, ali i neke od osnovnih trendova i indikatora demografskih promjena u porodici i društvu koji se ispoljavaju u sve izrazitijem starenju stanovništva, sve nižim stopama nataliteta, smanjenju stope nupcijaliteta, povećanju stope razvoda i sl. Kada je riječ o uticaju ekonomskih promjena na transformaciju porodice, osim uključivanje žena u plaćeni rad kroz zapošljavanje, mora se imati u vidu nova podjela rada i moći u domaćinstvu kao posljedica prethodnog⁵⁸, ali i uticaj tehnoloških promjena i (ne)zaposlenost žena.⁵⁹ Važan korak ka transformaciji porodice jeste plaćeni rad žena u proizvodnji i uslugama, na šta ukazuje snažan porast zapo-

⁵⁶ Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, str. 66/67.

⁵⁷ Giddens, A., *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in modern Societies*, Stanford University Press, Stanford, 1992, pp. 27.

⁵⁸ Delphy, C., Leonard, D., *Familial exploitation, A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Polity Press, Cambridge, 1992.

⁵⁹ U savremenom društvu promjene u sferi ekonomije rezultirale su otvaranjem novih radnih mjesta, novog tržišta fleksibilnog rada, obavljanjem poslova s pola radnog vremena, koji se obavljaju kod kuće, rad vikendom, praznikom, ali i eksploatacijom ženskih resursa. „To se dobro uklapa u ženski životni scenario, odnosno njihovo duplo opterećenje (u porodici i domaćinstvu i na tržištu rada), a u uslovima još uvek nedovoljne participacije muškaraca u privatnom domenu.“ Bobić, M., *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2007, str. 195.

slenosti žena u Evropskoj Uniji, i to sve više obrazovanih žena.⁶⁰ Ovo znači novi kvalitet porodice i odnosa u njoj, jer je to porodica sa dva a ne sa jednim hraniocem. Dalje, ovo ima uticaja na promjenu rodni odnosa u domaćinstvu, kroz manje segregiranu podjelu rada u porodici i kroz smanjivanje muževljeve dominacije u porodičnim odnosima. Ali, ulaženje žena u javnu sferu kroz zapošljavanje ima i svoju tamniju stranu: sve veći broj žena sa kvalifikacijama i bez njih ne mogu da se zaposle, a to žele ili očekuju, odnosno sve veći broj žena gube posao i koje zbog već ostvarenih promjena u svojim porodicama (razvedene, napuštene od muževa ili partnera, ili nezavisne i sa malodobnom djecom), ostaju bez sredstava za izdržavanje i postaju problem sa kojim treba da se bavi država i njene institucije. Još uvijek, motivacija žena za zapošljavanje u mnogim slučajevima nije intrizična, već je rezultat pritisaka spolja.⁶¹ Pozicija pojedinaca i uticaj na odluke koji oni donose u vezi sa brakom i porodicom, u velikoj mjeri su determinisani ekonomskom i društvenom prinudom – odluke koje supružnici donose u vezi sa razvodom braka i obnavljanjem porodice zavise, na primjer, i od zaposlenja - da li rade u upravi privatnog preduzeća ili nemaju stalan posao.⁶² Socijalno-ekonomski faktori - produženo školovanje, kasniji ulazak u svijet rada, nezaposlenost i nesigurnost rada, nemogućnost usklađivanja porodičnih i radnih obaveza, uticali su na kasnije stupanje u brak mladih, povećanje razvoda braka, kao i manje stope fertiliteta. Takođe, tehnika ima sve veću ulogu kako na radnom mjestu, tako i u privatnom životu – zahvaljujući savremenim informacionim tehnologijama došlo je do preklapanja sfere rada i privatne sfere – sa jedne strane, one omogućavaju zaposlenim da lakše kombinuju porodične i radne obaveze⁶³, sa druge strane, tehnološke i druge inovacije koje se događaju u sferi rada zahtijevaju stalno učenje i usavršavanje, što nije kompatibilno s angažmanom u porodici.⁶⁴ Razvoj savremene globalne ekonomije, tehnološke promjene u radu, novi načini privređivanja, promjene organizacije rada, nezvjesnost zaposlenja i nesigurnost radnih mjesta, imaju negativne posljedice na brak i porodicu – otežavaju osamostaljivanje mladih, zasnivanje novih porodica, ali i održanje postojećih.

⁶⁰ Udio zaposlenih žena u dobi od 25 do 54 godine u Evropskoj Uniji sedamdesetih godina prošlog vijeka iznosio je 40%, da bi se ovaj udio zaposlenih žena u ovom dobnom kontingentu povećao na 60% u 1999. godini. Puljiz, V., *Obiteljska politika*, u: Puljiz, V. i dr, *Socijalna politika: povijest, sustav, pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 325.

⁶¹ Garhammer, M., *Familiale und gesellschaftliche Arbeitsteilung – ein europäischer Vergleich*. Zeitschrift für Familienforschung, 9 (1), 1997.

⁶² Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 10.

⁶³ Šijaković, I., *Šarm srednje klase*, Prometej, Beograd, 1999, str. 125.

⁶⁴ Puljiz, V. i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 338.

Kako bi se razumio uticaj demografskih promjena na transformaciju porodice, mora se imati u vidu kompleksan društveni-ekonomski i demografski razvitak određene države (regiona). Dejstvo demografskih faktora (natalitet i fertilitet, mortalitet, starost stanovništva, učestalost celibata i porast razvoda brakova) često se prenaglašava u tumačenju savremene transformacije porodice. Međutim, njihovo dejstvo se ne može zaobići, jer pojava niskog nataliteta i fertiliteta i njihovo odlaganje za kasniju životnu dob, ima efekte na ulaženje u brak, dužinu prokreativnog perioda i uspostavljanje emocionalne stabilnosti među supružnicima. Na drugoj strani, smanjenje mortaliteta i produžavanje životnog vijeka stanovništva, utiče na obrasce sklapanja braka, razvode i ponovne uzastopne bračne i kohabitacione veze tokom života pojedinaca. Sve ove demografske promjene moraju se posmatrati u svjetlu dva nova porodična fenomena: porasta celibata i razvoda brakova. Jedan od najznačajnijih trendova koji se odrazio na porodične obrasce u većini industrijalizovanih društava jeste povećanje stope razvoda. U većini evropskih zemalja, sa smanjenjem stope sklopljenih brakova dolazi do povećanja broja razvedenih u odnosu na broj sklopljenih brakova. Razvod braka se u pojedinačnim zemljama Evrope javlja u različitoj mjeri: na jugu nivo je relativno nizak i obuhvata između 10 i 20% brakova, dok je na sjeveru nivo između 40 i 45% bračnih zajednica.⁶⁵ Takođe, u savremenom društvu uočava se povećanje broja onih koji se trajno opredjeljuju da žive sami (celibat), kao i onih koji ne žele da imaju djecu. Obrazovanje, zapošljavanje, karijera, kontracepcija, individualni životni ciljevi, težnje i (klasno uslovljeni) sistem vrijednosti, opadanje državne podrške porodici, povećavaju vjerovatnoću, ne samo biološkog, već i voljnog steriliteta (sociološki sterilitet, childlessness).⁶⁶ Udio završenog celibata jasan je pokazatelj pada popularnosti braka kao institucije.

Kada se govori o budućnosti porodice, mora se imati u vidu odnos društva prema porodici u savremenim tokovima transformacije i društva i porodice. Porodica za pojedinca i sve njene članove, kao i društvenu zajednicu u cjelini ostaje i dalje prioritarna i značajna funkcija i zajednica, ali sve ove promjene zahtijevaju radikalnu transformaciju u odnosu države, društva prema porodici (sistematske, dugoročne i neposredno na porodicu orijentisane društvene politike – porodične politike) i drugačiju vrstu odnosa svih članova porodice prema održanju porodične grupe i njenom razvoju.

⁶⁵ Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009, str. 187.

⁶⁶ *Celibat*, M. Bobić, *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 55.

Zaključak

Oslanjajući se na najnovija saznanja o kretanjima i promjenama u sferi porodičnog života, nastojali smo da rasvijetlimo fenomen porodične transformacije iz različitih uglova, praveći zahvat u dubinu i širinu ove promjene, istovremeno otvarajući nova pitanja za istraživanje i diskusiju i dajući doprinos boljem razumijevanju procesa i promjena u savremenoj porodici, a što bi trebalo da predstavlja osnovu za dalje istraživanje.

Transformacija porodice ne znači propadanje, nestajanje porodice kao društvene grupe - bez obzira na raznolikost partnerskih i porodičnih oblika u savremenom društvu, veze partnera su univerzalne, kao i oblici zajedničkog života, intimnosti, seksualnosti i emocionalnih veza, sve više ljudi preferira neformalne veze u kojima se rađa sve veći broj djece, stope ponovnog stupanja u brak rastu, i dalje postoji želja da se sa nekim živi u paru. Nesumnjivo, u savremenom društvu izmijenjen je sadržaj braka (od institucije ka labavom partnerstvu) i sadržaj porodice (pomjeranje težišta sa roditeljstva na partnerstvo), a rezultat toga jeste diverzifikacija životnih stilova (partnerskih i porodičnih). Međutim, porodica kao društvena grupa i institucija nije izgubila smisao svojih funkcija i dužnosti. Težnja ka stvaranju partnerskih odnosa (pravno sankcionisanih ili vanbračnih) i težnja ka ostvarenju roditeljstva (porodica) i dalje su prisutni kod pojedinaca. Iako su potresi i promjene u bračnoj dijadi uticali na promjene u porodici, ova društvena grupa i dalje ima značajnu ulogu za većinu pojedinaca, više kao resurs (rodbinska solidarnost, podrška i pomoć), a manje kao utočište.

Sve veća raznolikost porodičnih oblika oslikava jednu novu stvarnost samostalnih izbora i sve veće tolerancije, pa ni porodica više ne mora biti nužno nuklearna porodica. Ali ovo ne znači da nuklearni oblik porodice upotpunosti iščezava, on nesumnjivo postaje manje popularan. U razvijenijim društvima sve više se prihvataju novi oblici partnerskih i porodičnih oblika, i stvaraju se zakonske osnove koje prate ove promjene (na primjer, regulisanje prava i obaveza partnera koji žive u vanbračnoj zajednici, legalizacija istopolnih brakova i sl.). Brak nije više institucija koja ustanovljuje vezu između partnera, i sve manji broj ljudi opredjeljuje se za brak, ali partnerski odnosi i dalje se uspostavljaju, i dobijaju novi smisao za aktere (kohabitacija, „rimeridž“ aranžmani i sl.).

Bez obzira na slabljenje dominacije obrasca nuklearne porodice u savremenom društvu i ispoljavanju različitih partnerskih i porodičnih oblika, neosnovano je pretpostaviti *koji će* ili *da li će* neki od ovih oblika biti dominantan i prihvaćen kao najbolji.

S obzirom da je porodica u savremenom društvu postala istovremeno dio privatne i javne sfere, i da ova društvena grupa ima i dalje značaj za svoje članove, neophodno je da se društvena načela i gledišta prilagode novim oblicima

partnerskih odnosa i porodice. Ovim radom pokušali smo doprinijeti savremenom gledanju na porodicu (oblike porodice), sagledavanju stvarnosti u kojoj se stvaraju – nastaju, nestaju i iznova nastaju oblici partnerskih i porodičnih odnosa, kao i pravaca moguće dopune (i promjene) osnovnog teorijskog koncepta (pojmovnog diskursa) porodice, s obzirom na sve promjene koje su nastale u središtu porodice, njenim funkcijama, strukturi, odnosima među njenim članovima, te odnosu pojedinaca prema porodici kao društvenoj grupi. Teorijski diskurs o transformaciji porodice treba se voditi u pravcu razmišljanja o porodici u množini, koja sve više potiskuje nuklearnu porodicu kao klasični teorijski model i empirijski indikator u odnosu na koji su se procjenjivali i vrijednosno određivali svi drugi oblici porodičnih odnosa. Istraživačku pažnju treba skrenuti na to da porodični odnosi uvijek uključuju odnos roditelj – dijete (bez obzira na formu u kojoj se ti odnosi uspostavljaju/ispoljavaju), te iz drugačije perspektive sagledati porodičnu stvarnost u savremenom društvu, stvarajući podsticaj za razmišljanje o budućem toku razvojnih promjena porodice ili, bolje rečeno, otvarajući pitanje u kom pravcu će se ove promjene dalje odvijati.

Literatura

1. Bauman, Z., *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2009.
2. Beck, U., Beck-Gernsheim, E., *The Normal Chaos of Love*, Polity Press, Cambridge.
3. Bek, U., *Rizično društvo – U susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
4. Berberović, LJ. i dr., *Odnosi među polovima i roditeljstvo*, Izdavačko preduzeće Svjetlost, Sarajevo, 1987.
5. Blagojević, M., *Roditeljstvo i fertilitet – Srbija devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1997.
6. Bobić, M., *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, 2007.
7. Bobić, M., *Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima*, Stanovništvo, 1 - 4, XLI.
8. Boh, K. et al., *Changing Patterns of European Family Life*, Routledge, London, 1989.
9. Giddens, A., *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Stanford University Press, Stanford, 1992.
10. Giddens, A., *In defence of Sociology*, Polity Press, Cambridge.
11. Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.

12. Gidens, E., *Odbegli svet – Kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
13. Grebo, Z., *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*, Izdavačko preduzeće Svjetlost, Sarajevo, 1975.
14. Delphy, C., Leonard, D., *Familiar exploitation, A New Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Polity Press, Cambridge, 1992.
15. Dokmanović, M., *Žene i ekonomske promene 2000 – 2005*, Ženski centar za demokratiju i ljudska prava, Subotica, 2006.
16. Erlich, V., *Porodica u transformaciji – studija o tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964.
17. Euro-Barometer 39.0, *European Community Policies, and Family Life*, Commission of the European Communities, ICPSR, 1993.
18. European Commission, *Forum Special. 5 years of Social Policy*, Luxembourg, 1999.
19. Haralambos, M., Holborn, M., *Sociologija – Teme i perspektive*, I dio, Golden marketing, Zagreb, 2002.
20. Haton, V., Gidens, E., *Na ivici: živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 2003.
21. Jagger, G., Wright, C., *Changing family values*, Routledge, London, 1999.
22. Kandido-Jakšić, M., *Polnost i politika*, Beogradski krug – biblioteka Krug, Beograd, 2001.
23. Leutar, Z., *Žena između svijeta rada i obitelji*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
24. Mimica, A., Bogdanović, M. (ur.), *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
25. Milić, A. (prir.), *Rađanje moderne porodice*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
26. Milić, A., *Žene u visokim tehnologijama – pogled iznutra na odnose moći*, Sociologija, br. 1, Beograd, 1992, str. 1 – 33.
27. Milić, A., *Žene, politika i porodica*, Institut za političke studije, Beograd, 1994.
28. Milić, A., *Sociologija porodice – Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
29. Milić, A., Tomanović, S., *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj analizi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2009.
30. Milić, A. i dr., *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2010.
31. Mladenović, M., *Porodica i porodični odnosi*, Rad, Beograd, 1963.

32. Mladenović, M., *Osnovi sociologije porodice*, Savremena administracija, Beograd, 1987.
33. Mršević, Z.: *Istopolne zajednice i deca*, Stanovništvo, broj 1, godina 2009. pdf
34. Papić, Ž., *Polnost i kultura*, Prosveta, Beograd, 1989.
35. Petrović, M., *Uticaj demografskih promena na evropsku porodicu*, ISP, Beograd, 2000.
36. Puljiz, V. i dr., *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.
37. Segalan, M., *Sociologija porodice*, Clio, Beograd, 2009.
38. Tomanović, S., Petrović, M., *Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja*, u: Tomanović, S. (ur.), *Društvo u previranju*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
39. Tripković, G., *Tragom porodice*, Novi Sad, 2005.
40. Vilić, D., *Savremeni procesi i promjene – posljedice i reakcije*, Kasper, Banja Luka, 2009.
41. Vilić, N., Vilić, D., *Biotehnologija – nada i moguća prijetnja*, Časopis za humanističke i društvene nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci Radovi, 2007, broj. 10, str. 227 – 245.
42. Walby, S., *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, Oxford, 1990.
43. UNICEF, *Women in Transition: A Summary*, The Monee Project, Regional Monitoring Report Summary, No. 6, Firenze, 1999.
44. Šijaković, I., *Šarm srednje klase*, Prometej, Beograd, 1999.
45. Šijaković, I., *Kuda ide savremena porodica*, 26/02/2008, <http://www.sijakovic.com/02/kuda-ide-savremena-porodica/> [21/10/2011]
46. Šijaković, I., Vilić, D., *Sociologija savremenog društva*, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 2010.

Aleksandar Janković¹
Fakultet za ekonomiju i
menadžment Doboj
alekjan@hotmail.com

UDC 316.324.8+316.7(497.6)
Originalni naučni rad
Priljeno: Februar, 2011
Prihvaćeno: Jun, 2011.

Percepcija građana o nekim aspektima kvaliteta života u gradovima Bosne i Hercegovine

Abstract

In several focus groups, organized in five big cities in Bosnia and Herzegovina citizens gave answers on how they perceive some aspects of quality of life that would have to be improved by their municipal authorities. On this basis, we constructed a scale for measuring the quality of life in those areas which are under the local jurisdiction and in which local authorities can affect the quality of life of citizens. Factor analysis extracted 7 factors of quality of life with which we can explain 71% variance, while individual factors explain 5-26% of common variance. The scale for measuring the quality of life was administered to 1.503 respondents in 14 cities in Bosnia and Herzegovina. It is found that there are significant differences in quality of life among certain municipalities, while the quality of life in the Republic of Srpska and Federation B&H is uniform.

Key words: *quality of life, Bosnia and Herzegovina, the local authorities.*

Apstrakt

U nekoliko fokus grupa organizovanih u pet većih gradova u Bosni i Hercegovini građani su dali odgovore kako vide aspekte kvaliteta života koje bi trebalo da unaprede njihove lokalne (opštinske) vlasti. Na osnovu toga smo konstruisali skalu za merenje kvaliteta života u onim oblastima koje su u nadležnosti lokalnih vlasti i u kojima mogu da utiču na kvalitet života građana. Faktorskom analizom je ekstrahovano 7 faktora kvaliteta života s kojima je moguće objasniti 71% varijanse, dok pojedinačni faktori objašnjavaju od 5 do 26% zajedničke varijanse. Skala za merenje kvaliteta života je primenjena na 1.503 ispitanika u 14 gradova Bosne i Hercegovine. Pri tome je utvrđeno da postoje značajne razlike u kvalitetu života između pojedinih opština, dok je kvalitet života u RS i FBiH ujednačen.

Ključne reči: *kvalitet života, Bosna i Hercegovina, lokalna vlast.*

¹ Sociolog, viši asistent na Fakultetu za ekonomiju i menadžment u Doboju, E-mail: alekjan@hotmail.com

Uvod

Retki su pojmovi koji su od početka 20. veka doživeli tako intenzivnu promenu sadržaja i značenja kao što je to pojam kvaliteta života. Taj pojam je različito interpretiran u zavisnosti od toga na koju društvenu oblast se odnosi, u zavisnosti od teorijsko-metodološkog napretka naučnih disciplina koje su se bavile ovim problemom, ali i od proklamovanih ciljeva društvenog razvoja, koji su, po pravilu, uvek ideološki obojeni. U ekonomiji se pod kvalitetom života obično podrazumevaju određeni materijalni pokazatelji kao što su životni standard, materijalni položaj i druge iz njih izvedene mere. U medicini se pod tim pojmom obično podrazumeva stepen očuvanosti telesnih funkcija bolesnih ljudi i rekonvalescenata, mogućnost obavljanja profesionalnih i životnih poslova kod osoba narušenog zdravlja, opšti nivo zdravlja stanovništva neke zemlje ili regiona i sl. Humanistička inteligencija kvalitet života uglavnom posmatra kao stepen dostizanja humanijeg i boljeg društva, kroz ostvarenje temeljnih ljudskih vrednosti kao što su pravda, sreća, mir, sloboda, itd.

U prvoj polovini 20. veka obično su se različiti materijalni pokazatelji uzimali kao reprezentivni dostignutog kvaliteta života u jednoj državi. Šezdesetih godina je koncept evoluirao i razvijen je drugačiji pristup u okviru „pokreta društvenih indikatora“, kojim se uzimaju u obzir i drugačiji, nematerijalni pokazatelji kvaliteta života. Društveni indikatori mogu biti subjektivni i objektivni. Subjektivni indikatori se temelje na subjektivnom doživljaju vlastitog života i mogućnostima za ostvarenje vlastitih životnih ciljeva kroz stepen zadovoljstva vlastitim životom, zadovoljstvo poslom koji pojedinac obavlja, stepenom postignute sreće, percepcijom društvene pravičnosti i dr^2 . Među objektivnim indikatorima su: stopa nezaposlenosti, stopa smrtnosti novorođenčadi, broj radnih sati u toku sedmice, udeo stanovništva ispod granice siromaštva, udeo stanovništva bez zdravstvenog osiguranja, očekivano trajanje života, itd. Iz ovih pristupa su se razvila dva različita koncepta kvaliteta života: američki, koji naglašava važnost subjektivnih pokazatelja, i skandinavski, koji ističe prioritet objektivnih indikatora. Američki koncept polazi od pojedinca i njegovog umeća i sposobnosti da u datim društvenim okolnostima, u takmičenju sa drugim pojedincima, postigne zadovoljenje vlastitih životnih potreba i/ili afirmaciju u društvu. Skandinavski koncept počiva na drugačijim premisama, polazi od „dobrog društva“ kao pokazatelja kvaliteta života, a kvalitet života se operacionalizuje kao mogućnost pristupa resursima (novac, svojina, znanje, psihološka i telesna energija, društveni

² Neke od ovih indikatora registruju *Svetska istraživanja vrednosti*. Dostupno na web-sajtu: www.worldvaluessurvey.org

odnosi i sigurnost) kojima ljudi mogu kontrolisati vlastiti „nivo života“ i njime upravljati³.

Pored konceptualne razlike u navedena dva pristupa, spomenućemo neke primere teorijsko-metodoloških poteškoća u istraživanju kvaliteta života⁴. Naime, kvalitet života je vrlo širok i rastegljiv pojam, te se između teorijskog i operacionalnog određenja mogu pojaviti razne posredujuće varijable koje usložnjavaju deterministički splet, a čije uzročno dejstvo nije lako otkriti i izmeriti. Tako se između subjektivnog kvaliteta života i njegovih operacionalnih pokazatelja mogu pojaviti najrazličitije psihičke i fiziološke osobenosti individue koje određuju način na koji će osoba doživeti objektivne uslove u kojima živi (crte ličnosti, sistem vrednosti, percepcija stvarnosti, nivo aspiracija, „životna filozofija“, itd). Osobe koje su po prirodi skromnije i imaju manja životna očekivanja lakše će dosegnuti „vlastite standarde“ kvalitetnog življenja i biće relativno zadovoljnije vlastitim životom od drugih koji imaju više kriterijume i (nerealna) očekivanja. Pored toga, ni neki ekonomski pokazatelji kvaliteta života (kao što su životni standard, materijalni položaj, itd.), za koje se veruje da su objektivni, nisu uvijek dobri reprezentivi kvaliteta života. Viši životni standard ne podrazumeva uvek i kvalitetniji život. U literaturi se navodi primer Sjedinjenih Američkih Država nakon Drugog svetskog rata, gde poboljšanje životnog standarda stanovništva nije nedvosmisleno vodilo ka većem kvalitetu života, nego je istovremeno došlo do povećanja kriminaliteta, nasilja na ulicama, samoubistava, mentalnih poremećaja i raznih oblika zavisnosti.⁵ S druge strane, moguće je navesti i drugačije primere. Smatra se da je u siromašnim zemljama povećanje životnog standarda osnovni preduslov za srećniji i zadovoljniji život velikog dela stanovništva.⁶

Cilj i problemi istraživanja

Cilj istraživanja je bio da se na transparentan i objektivnan način ocene pojedini aspekti kvaliteta života u četrnaest gradova BiH od strane građana, i to u onim segmentima koji su u nadležnosti lokalnih (opštinskih) vlasti i u kojima mogu da utiču na kvalitet života građana. S obzirom da je zbog „mešanja

³ Videti: Drenowski, Erikson i Uisitalo, y: *Rapley, M., Quality of Life – A Critical Introduction, Sage Publications, London, 2003.*

⁴ Slični problemi se javljaju i kod kros-kulturnih istraživanja vrednosti. Uporediti: Pantić, D., *Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične?*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2005.

⁵ *Campbell, A., Converse, P.E., The Human Meaning of Social Change, Russel Sage Foundation, New York, 1972.*

⁶ *Lima, M.L., Novo, R.: So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe, Portuguese Journal of Social Science, Vol. 5, No. 1, 2006, pp. 5/33.*

nadležnosti“ lokalnih i entiteskih/državnih vlasti teško precizno utvrditi koje su oblasti isključivo u nadležnosti lokalnih vlasti, nastojali smo da obuhvatimo one u kojima se „prepoznaju“ kao odgovorne od strane građana za funkcionisanje društvenog života na lokalnom nivou. Praćenjem izabranih pokazatelja kvaliteta života moguće je vršiti kontinuirano praćenje kvaliteta života u opštinama BiH, te uvideti da li je unapređen, u kojim aspektima i u kom obimu. Takođe, komparativna analiza po opštinama u BiH može pokazati koji su gradovi „bolji“ a koji „lošiji“ u smislu uslova za život koje pružaju svojim građanima.

Prethodno je sprovedeno istraživanje „Percepcija građana o pitanjima kvaliteta života“⁷, kroz niz fokus grupa sa građanima u pet većih gradova u BiH (od kojih su neki obuhvaćeni i u našem istraživanju). Tom prilikom građani su dali odgovor kako oni vide aspekte kvaliteta života koje bi trebalo da unaprede njihove lokalne vlasti. Na osnovu toga, kao indikatore kvaliteta života uzeli smo u obzir sledeće oblasti: „primarna zdravstvena zaštita“, „uređenost grada“, „gradski vodovod“, „gradsko grejanje“, „putna infrastruktura“, „gradski/prigradski javni prevoz“ i „turizam-sport-kultura-administracija“. Svaku od navedenih oblasti smo predstavili sa 2-4 varijable (ukupno 23). Ispitanici su davali odgovore u kojoj meri su zadovoljni pojedinim aspektima kvaliteta života, a oni su predstavljeni na petostepenoj Likertovoj skali (od „potpuno zadovoljnih“ 5, do „potpuno nezadovoljnih“ 1). Proveru teorijskog modela smo izvršili pomoću faktorske analize, čije rezultate predstavljamo u nastavku.

Najpre smo proverili da li je pouzdanost skale na našem uzorku zadovoljavajuća (Kronbah alfa 0,88), a zatim smo se uverili da je skala reprezentativna pomoću Kajzer-Mejer-Olkinovog pokazatelja (dobili smo vrednost 0,797) i Bartletovog testa sferičnosti (sig. 0,000). Primenili smo varimax i oblimin rotaciju, ali nakon što smo uvideli da pojedini faktori međusobno koreliraju iznad 0,3 (F1 i F6; F6 i F7) odlučili smo se da usvojimo rezultate oblimin rotacije, iako obe daju slična rešenja.

Tabela 1: Faktorska analiza kvaliteta života uz primenu oblimin rotacije

Faktori i varijable	Kumunaliteti	Potpuno i uglav. zadovoljni (%)
F1: Uređenost grada (26,17% varijanse)		
V4. Odvoženje smeća	,619	68,9
V5. Održavanje čistoće ulica i javnih mjesta	,736	50,2
V6. Izgled i održavanje parkova i drugih zelenih površina	,714	61,5
V7. Zastupljenost i funkcionisanje javne rasvete	,594	54,4

⁷ Videti: *Lokalna uprava za kvalitet života građana. Opština Bijeljina – Preliminarni izveštaj o stanju indikatora kvaliteta života građana*, Centri civilnih inicijativa BiH, Bijeljina, 2009. str. 4.

Faktori i varijable	Kumunal- iteti	Potpuno i uglav. zado- voljni (%)
F2: Gradsko grejanje (13,11% varijanse)		
V11. Kvalitet grijanja	,767	69,4
V12. Održavanje grejnih instalacija od strane ovlašćenog preduzeća	,891	60,4
V13. Brzina otklanjanja kvarova na grejnim instalacijama	,863	53,9
F3: Primarna zdravstvena zaštita (8,22% varijanse)		
V1. Zakazivanje pregleda kod porodičnog lekara	,766	57,7
V2. Čekanje na pregled i dobijanje nalaza	,833	44,9
V3. Ljubaznost medicinskog osoblja	,746	52,7
F4: Gradski vodovod (7,30% varijanse)		
V8. Redovnost vodosnabdevanja	,717	88,1
V9. Brzina otklanjanja kvarova	,756	72,5
V10. Kvalitet vode za piće	,648	69,1
F5: Gradski/prigradski javni prevoz (6,37% varijanse)		
V18. Broj polazaka iz grada do vašeg mesta stanovanja	,873	52,9
V19. Pokrivenost udaljenih i retko naseljenih mesta	,879	39,7
F6: Putna infrastruktura (5,55% varijanse)		
V14. Održavanje puteva (udarne rupe, čišćenje snega, odvoda, itd.)	,693	25,2
V15. Izgradnja novih puteva	,800	21,9
V16. Pokrivenost udaljenih mesta asfaltnim putevima	,700	27,7
V17. Zastupljenost javnih parkinga	,443	30,0
F7: Turizam-sport-kultura-administracija (5,19% varijanse)		
V20. Turistička ponuda	,683	31,6
V21. Zastupljenost sportskih terena i sala	,670	36,4
V22. Zastupljenost kulturnih događaja	,663	40,1
V23. Rad opštinske administracije (šalteri, dozvole, rešenja, itd.)	,486	36,8

Ekstrahovano je sedam faktora kvaliteta života i pomoću njih je moguće objasniti 71,2% varijanse. Faktori su u tabeli 1 predstavljeni prema veličini učešća u zajedničkoj varijansi. Najveći procenat zajedničke varijanse objašnjava faktor „uređenost grada“, a najmanji procenat faktor „turizam-sport-kultura-administracija“. Oba kriterijuma (Kajzerov i Katelov) su potvrdila da je opravdano zadržati svih sedam faktora. Iz tabele se vidi da sve varijable imaju odgovarajuće zasićenje (iznad 0,3).

Tabela 2: Koeficijenti korelacija varijabli i faktora kvaliteta života (Matrica faktorske strukture)

Varijable	Faktori						
	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7
V1	,151	,192	,869	,150	,186	-,217	,097
V2	,097	,266	,907	,118	,148	-,224	,093
V3	,077	,256	,856	,093	,041	-,135	,121
V4	,768	,153	,046	,267	,174	-,229	,120
V5	,851	,130	,155	,211	,214	-,372	,249
V6	,838	,107	,138	,179	,173	-,341	,306
V7	,711	-,061	,166	,161	,209	-,457	,343
V8	,328	,232	,049	,807	,150	-,197	,101
V9	,446	,328	,175	,777	,139	-,301	,201
V10	,046	-,258	,212	,693	,253	-,239	-,007
V11	,103	,870	,221	,094	-,001	-,136	,107
V12	,176	,916	,376	,179	,083	-,200	,135
V13	,214	,897	,393	,148	,100	-,107	,106
V14	,373	,110	,253	,060	,297	-,804	,263
V15	,397	,194	,216	,113	,243	-,871	,373
V16	,229	,097	,179	,233	,233	-,829	,249
V17	,255	-,107	,072	,291	,135	-,621	,240
V18	,190	,061	,126	,149	,932	-,238	,171
V19	,199	-,043	,120	,148	,935	-,275	,134
V20	,220	,236	,026	-,043	,203	-,311	,778
V21	,301	-,315	,177	,021	,078	-,314	,697
V22	,293	,004	,038	,115	,158	-,282	,802
V23	,070	,288	,404	,299	,144	-,315	,511

Iz matrice struktura se jasno vidi da su korelacije između varijabli i faktora prilično visoke i da svaka varijabla u značajnoj meri naglašava samo jedan faktor što upućuje da smo dobili tipičan primer Terstonove „jednostavne strukture“⁸. Drugim rečima, to je potvrda da je naš teorijski model sasvim prikladan za analizu kvaliteta života i da ga ne treba korigovati.

Pretpostavke

S obzirom da smo se fokusirali na one aspekte kvaliteta života koji se tiču lokalnih vlasti očekujemo da će se najveće razlike u kvalitetu života građana pojaviti između lokalnih sredina (opština) u kojima je istraživanje sprovede-

⁸ Pallant, J., *SPSS: Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Novi Sad, 2009, str. 185; Fulgosi, A., *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 189.

no. Takođe, očekujemo da će se kvalitet života razlikovati kod urbane i ruralne populacije, ali i s obzirom na percipiranu razliku u uslovima života u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH. Na osnovu nalaza iz ranijih istraživanja očekujemo da će se ispoljiti uticaj životnog standarda na percepciju kvaliteta života. S obzirom na oblasti kvaliteta života koje smo ispitivali, ne očekuje se uticaj polnih, starosnih, obrazovnih razlika između ispitanika, njihovog radnog statusa, kao ni entiteta u kojem žive.

Uzorak

Terensko istraživanje (anketiranje) je obavljeno u avgustu i septembru 2010. godine. Uzorak je bio prigodan, a ispitanici su anketirani u čekaonicama ispred opštinskih šaltera, domovima zdravlja, centralnim gradskim ulicama, trgovima, parkovima i sl. Procenat ispitanika koji su odbijali da učestvuju u istraživanju je bio veoma različit. Prema saopštenjima anketara, u opštini Doboju je taj procenat bio zanemarljiv, u nekim opštinama je bio 10-20% (Travnik, Bihać, Široki Brijeg, Trebinje, Zenica, Banja Luka i Bijeljina), u jednoj opštini je bio oko 30% (Foča), a u dve opštine je bio oko 50% (Tuzla, Mostar). Smatramo da je neočekivano veliki procenat odbijanja u tri opštine posledica opšteg nezadovoljstva građana kvalitetom života u njihovim gradovima i da je to glavni razlog tako velikog procenta odbijanja. Potvrda naše pretpostavke je podatak da je izmereni kvalitet života bio ispod proseka u sve tri opštine gde smo imali najveći procenat odbijanja.

Anketirano je ukupno 1.503 građana u 14 gradova BiH (6 u RS, 8 u FBiH). Planirali smo da u većim opštinama anketiramo po 120, a u manjim po 100 ispitanika. Zastupljenost ispitanika po opštinama je neznatno odstupala od plana, tako da najmanje ispitanika imamo u Doboju (90), a najviše u Banjoj Luci (123). Uzorak je ujednačen prema polnoj i starosnoj strukturi, ali donekle odstupa od realnosti kad je u pitanju struktura prema mestu stanovanja (prezastupljeni ispitanici iz gradova), radnom statusu (podzastupljeni nezaposleni) i posebno školskoj spremi (prezastupljeni obrazovaniji ispitanici, a podzastupljeni manje obrazovani). U uzorku imamo 51,1% osoba ženskog i 47,6% osoba muškog pola. Više od trećine ispitanika su mladi do 30 godina starosti (35,1%). Nešto zastupljenije su srednjovečne osobe, starosti od 30 do 50 godina (38,3%), dok je najmanje osoba preko 50 godina starosti (26,2%). Prema tipu naselja, 64,8% ispitanika su iz gradskih naselja, a 35% ispitanika iz vangradskih (prigradskih ili seoskih) naselja. Prema radnom statusu, skoro polovina ispitanika su zaposlene osobe (46%), zatim sledi učeničko-studentska populacija (16%), nezaposleni (15%), penzioneri (13%), domaćice (7%) i invalidi (2%). Struktura uzorka prema školskoj spremi je najproblematičnija jer najviše odstupa od

stvarnosti. Više od 1/4 ispitanika (26,7%) ima završenu višu školu ili fakultet, sa završenom srednjom, bilo trogodišnjom ili četvorogodišnjom školom imamo skoro 2/3 ispitanika (62,4%), dok je tek svaki deseti ispitanik bio sa osnovnom školom (10,4%)⁹.

REZULTATI

Prediktori kvaliteta života

Kako bismo utvrdili u kojoj se meri na temelju nekih socio-demografskih i socio-ekonomskih varijabli može predvideti kvalitet života u gradovima BiH, u onim segmentima koji su u nadležnosti lokalnih vlasti, sproveli smo postupak regresione analize. Primijenili smo metodu brisanja unazad („backward deletion“) koja polazi od svih varijabli uvrštenih u model, a zatim postepeno isključuje varijablu/e sa najmanjom značajnošću samostalnog doprinosa u predikciji, sve dok u modelu ne ostanu samo varijable čije bi isključenje statistički značajno narušilo efikasnost prognoze na temelju regresione jednačine¹⁰.

Nezavisne varijable koje su uvrštene u model su većinom socio-demografske varijable: *pol* (1 = muški, 0 = ženski), *starost* (6 = 60 i više godina, 5 = 51-60 g, 4 = 41-50 g, 3 = 31-40 g, 2 = 21-30 g, 1 = 20 godina i manje), *mesto stanovanja* (4 = centar grada, 3 = šire područje grada, 2 = prigradsko naselje, 1 = seosko naselje), *školska sprema* (6 = završen fakultet, 5 = završena viša škola, 4 = završena srednja četvorogodišnja škola, 3 = zav. sred. trog. škola, 2 = zav. osn. škola, 1 = nez. osn. škola), *uslovi za život u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH* (3 = bolji u mom gradu, 2 = sve je to uglavnom isto, 1 = bolji u drugim gradovima), *opština* (rangirane tako da viši rang opštine odgovara većem kvalitetu života) i entitet (1 = RS, 0 = FBiH). Socio-ekonomske varijable su: *radni status* (3 = lica sa vlastitim prihodima, tj. zaposleni i penzioneri, 2 = izdržavana lica, tj. domaćice, studenti, učenici i invalidne osobe, 1 = lica bez prihoda, tj. nezaposleni) i *životni standard u odnosu na pre godinu dana* (5 = mnogo viši, 4 = malo viši, 3 = približno isti, 2 = malo niži, 1 = mnogo niži).

Pre upotrebe modela, proverili smo da li postoji (multi)kolinearnost između varijabli i da li postoji korelacija između nezavisnih varijabli i kvaliteta života. Pokazalo se da su rang korelacije (Spearmanov rho) između varijabli relativ-

⁹ Obrazovna struktura stanovništva u BiH je znatno nepovoljnija. O pravicima odstupanja videti: *Demografija. Tematski bilten*, broj 2, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009, str. 19.

¹⁰ Pallant, J., *SPSS:Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Novi Sad, 2009.

no slabe, a najizraženije su: između *starosti* i *radnog statusa* $r=0,357$ (sig. 0,01), između *životnog standarda* i *uslova za život u drugim gradovima* $r=0,296$ (sig. 0,01), između *opštine u kojoj žive ispitanici* i *uslova za život u drugim gradovima* $r=0,186$ (sig. 0,01), između *životnog standarda* i *opštine u kojoj žive* $r=0,133$ (sig. 0,01), itd. Drugim rečima, starije osobe imaju povoljniji radni status, što se može dovesti u vezu sa činjenicom da je nezaposlenost u BiH najrasprostranjenija među mladima¹¹. Ispitanici koji su uspeli zadržati ili poboljšati životni standard u poslednjih godinu dana, povoljnije ocenjuju uslove za život u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH, a povoljnije ocenjuju i ukupni kvalitet života u svom gradu. S druge strane, *ukupan kvalitet života* najviše korelira: sa *opštinom stanovanja* ispitanika $r=0,351$ (sig. 0,01), sa životnim standardom $r=0,251$ (sig. 0,01), sa *uslovima za život u vlastitom gradu u odnosu na druge gradove* $r=0,220$ (sig. 0,01), sa *mestom stanovanja* $r=0,122$ (sig. 0,01), dok su ostale korelacije veoma niske: sa *radnim statusom* $r=0,080$ i *školskom spremom* $r=0,069$ (na istom nivou značajnosti).

Tabela 3: Standardizovani β koeficijenti varijabli koje su statistički značajni prediktori kvaliteta života u regresionoj analizi (na nivou značajnosti 0,05) i udeo varijanse objašnjen nezavisnim varijablama

Oblasti kval. živ.*	Nezavisne varijable									R	R ² korig.
	Pol	Starost	Mesto stanov.	Radni status	Školska sprema	Usl. živ. u dr. gr.	Životni standard	Opština	Entitet		
1						,116	,113	,326	,109	,420	,174
2						,213				,213	,041
3			,090		,086		,099			,160	,022
4							,126	,234	-,104	,303	,088
5			-,092						-,132	,159	,021
6							,136	,269		,318	,099
7					-,092	,165	,157	,262		,405	,161
8						,099	,186	,320		,435	,186

* Oblasti kvaliteta života: 1 - Uređenost grada, 2 - Gradsko grejanje, 3 - Primarna zdravstvena zaštita, 4 - Gradski vodovod, 5 - Gradski/prigradski javni prevoz, 6 - Putna infrastruktura, 7 - Turizam-sport-kultura-administracija, 8 – Sve oblasti (ukupni kvalitet života).

Veoma slični zaključci se mogu dobiti i iz rezultata regresione analize (tabela 3). U regresionom modelu smo posmatrali da li postoji i kolikog je intenziteta uzročno dejstvo izabranih nezavisnih varijabli na ukupan kvalitet života, ali i na svaki pojedinačni aspekt kvaliteta života. Otkrili smo da šest varijabli vrši statistički značajan uticaj na pojedine aspekte kvaliteta života, pri čemu imaju manje ili veće kauzalno dejstvo. Varijable *pol*, *starost* i *radni status* nemaju kauzalno

¹¹ Janković, A., *Preduzetništvo i mladi – preduzetničke orijentacije mladih u Doboju*, Slobomir P univerzitet, Bijeljina, 2011, str. 45/46.

dejstvo ni na jedan aspekt kvaliteta života, niti na ukupni kvalitet života, što nije u skladu sa ranijim istraživanjima koja upućuju da su žene bile zadovoljnije pojedinim aspektima života od muškaraca, mlađe osobe od starijih, zaposlene osobe od nezaposlenih¹².

Najjače uzročno dejstvo imaju prediktori *životni standard ispitanika* i *opština življenja*. I u ranijim istraživanjima se pokazalo da je *životni standard* (istina, drugačije operacionalizovan – preko prihoda domaćinstva) imao najjače dejstvo na zadovoljstvo životom¹³. Iako se, u našem slučaju, varijabla *životni standard* pojavljuje kao značajna u šest, a varijabla *opština* u pet oblasti kvaliteta života, rekli bismo (na osnovu vrednosti beta koeficijenta), da ova druga ima jače uzročno dejstvo. Drugim rečima, kvalitet života se najviše diferencira u zavisnosti od *opštine* na koju se odnosi, što se podudara sa našom polaznom pretpostavkom. Mada apsolutna većina ispitanika smatra da su *uslovi život u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH* izjednačeni („sve je to uglavnom isto“) pokazalo se da ova varijabla vrši značajan uticaj na četiri oblasti kvaliteta života (uređenost grada, gradsko grejanje, turizam-sport-kultura-administracija i ukupni kvalitet života). Primetili smo pravilnost: što se bolje ocenjuje kvalitet života u vlastitom gradu, utoliko se lošije ocenjuju uslovi za život u drugim gradovima, i obrnuto. Varijabla *entitet*, kako je predstavljena u regresionom modelu, pretpostavlja da je kvalitet života veći u RS nego u FBiH, što se pokazalo tačnim samo kada je u pitanju uređenost gradova, dok je kvalitet života viši u FBiH kad je u pitanju funkcionisanje gradskih vodovoda i javnog prevoza (što se vidi po negativnim predznacima beta koeficijenata). Ukupni kvalitet života je, u očima građana, izjednačen u RS i FBiH, što smo i pretpostavili. Varijable *mesto stanovanja* i *školska sprema* figuriraju u po dve oblasti kvaliteta života kao statistički značajne (prva u zdravstvenoj zaštiti i javnom prevozu, a druga takođe u zdravstvenoj zaštiti i turizam-sport-kultura-administracija), ali ne utiču značajno na ukupni kvalitet života. Ispitanici koji stanuju bliže centralnim delovima gradova bolje ocenjuju usluge zdravstvene zaštite u svojim domovima zdravlja, a lošije usluge javnog prevoza od ispitanika koji stanuju dalje od centralnih delova gradova. Takođe, obrazovaniji ispitanici bolje ocenjuju zdravstvene usluge, a lošije turizam-sport-kulturu-administraciju od slabije obrazovanih. To je verovatno posledica toga da su potrebe obrazovanijih osoba više pa su im ocene rigoroznije. I drugi istraživači su povezanost između višeg stepena obrazovanja i nižeg

¹² Lučev, I., Tadinac, M., *Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtnom na manjinski status*, Migracijske i etničke teme, Zagreb, Vol. 24, br. 1-2, 2008, str. 77/78.

¹³ *Isto*, str. 79.

nivoa zadovoljstva životom objašnjavali višim kriterijumima i očekivanjima koje imaju obrazovanije osobe¹⁴.

Pogledamo li poslednju kolonu u tabeli 3 videćemo da se s navedenim varijablama može objasniti 18,6% varijabiliteta ukupnog kvaliteta života, što su veoma slični rezultati sa ranijim istraživanjima, u kojima su istraživači uspeli pomoću demografskih varijabli objasniti oko 15% varijanse zadovoljstva životom¹⁵.

Uporedna analiza pojedinačnih aspekata kvaliteta života u opštinama

Na osnovu podataka iz prethodnog poglavlja nije teško zaključiti da se kvalitet života, kako u pojedinim aspektima, tako i u celini, najviše diferencira s obzirom na koju opštinu se odnosi. Razlike u kvalitetu života između opština su statistički značajne (na nivou značajnosti 0,01) u svim pojedinačnim aspektima i u ukupnom kvalitetu života. Stoga ćemo dalju analizu usmeriti u objašnjenje tih razlika, uz pomoć analize varijanse i Tukijevog testa homogenosti varijanse koji nam otkriva koje razlike u kvalitetu života su statistički značajne.

Najpre ćemo posmatrati ocene pojedinih aspekata i ukupnog kvaliteta života u opštinama. Prosečna ocena ukupnog kvaliteta života u navedenih 14 opština u BiH iznosi 3,26 što je izraženo školskim uspehom „jaka trojka“. Samo jedna oblast kvaliteta života je ocenjena „jakom četvorkom“, a po dve oblasti „slabom četvorkom“, „jakom trojkom“ i „slabom trojkom“, respektivno. U osnovi, postoji statistički značajna razlika u ocenama svih pojedinih oblasti kvaliteta života u opštinama. Naime, razlika između najbolje i najlošije ocenjene oblasti iznosi 1,07 vrednosnih poena na skali od četiri vrednosne jedinice, što je više od 1/4 merne skale.

Tabela 4: Percepcija kvaliteta života po opštinama

Opština	Broj ispit.	Oblasti kvaliteta života*							Ukupan kvalitet života	Rang opš. prema k. ž.
		1	2	3	4	5	6	7		
Š. Brijeg	100	4,18	/	4,25	4,46	2,00	3,31	3,18	3,79	1
Trebinje	100	4,14	/	3,66	4,47	3,85	3,32	3,06	3,72	2
N. Saraj.	101	3,70	4,23	3,45	4,06	3,40	2,68	3,35	3,50	3
Bihać	105	3,72	/	2,87	4,30	3,05	3,01	3,06	3,37	4
Pale	100	3,56	3,25	3,42	4,08	3,26	2,91	3,00	3,35	5
Doboj	90	3,34	4,36	3,87	4,20	2,53	2,36	3,16	3,26	6
Zenica	120	3,37	2,72	3,07	4,33	3,42	2,62	3,32	3,23	7

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, str. 71.

Opština	Broj ispit.	Oblasti kvaliteta života*							Ukupan kvalitet života	Rang opš. prema k. ž.
		1	2	3	4	5	6	7		
Mostar	120	3,62	/	3,20	3,97	3,60	2,67	2,81	3,22	8
B. Luka	123	3,96	3,27	3,07	4,05	3,07	2,42	2,72	3,21	9
Foča	100	3,35	3,03	3,60	3,09	3,15	2,78	3,11	3,16	10
Tuzla	118	3,67	4,09	2,88	3,35	3,14	2,56	3,00	3,15	11
Bijeljina	121	3,38	3,60	3,02	3,81	2,95	2,43	2,70	3,02	12
Livno	100	2,53	/	3,78	4,24	2,65	2,49	2,27	2,89	13
Travnik	102	2,44	3,77	3,55	3,85	3,71	2,09	2,14	2,84	14
Ukupno	1502	3,51	3,63	3,39	3,99	3,24	2,68	2,92	3,26	

* Oblasti kvaliteta života: 1 - Uređenost grada, 2 - Gradsko grejanje, 3 - Primarna zdravstvena zaštita, 4 - Gradski vodovod, 5 - Gradski/prigradski javni prevoz, 6 - Putna infrastruktura, 7 - Turizam-sport-kultura-administracija, 8 - Sve oblasti (ukupni kvalitet života).

Od svih analiziranih oblasti kvaliteta života, građani su najzadovoljniji sa *gradskim vodovodom* (3,99). Ali ne smemo zaboraviti da smo u ovoj oblasti uzeli indikatore (redovno vodosnabdevanje građana, kvalitet vode za piće i brzina otklanjanje kvarova na vodovodnoj mreži) koji predstavljaju elementarne preduslove modernog i civilizovanog življenja na sadašnjem stepenu društvenog razvoja. Dvanaest gradova su u ovoj oblasti ocenjeni „čtvorkom”, a dva „trojkom”, što znači da još uvijek ova oblast nije adekvatno uređena u svim opštinama. Najbolji gradski vodovod, prema mišljenju građana, imaju: Trebinje (4,47), Š. Brijeg (4,46) i Zenica (4,33), dok su najlošije ocenjeni: Bijeljina (3,81), Tuzla (3,35) i Foča (3,09).

Na drugom mestu, prema oceni građana, nalazi se oblast *gradskog grejanja* (3,63). Međutim, treba imati u vidu da se ocene u ovoj oblasti odnose samo na polovinu gradova, i to na one u kojima funkcioniše gradsko grejanje i gde mreža pokriva veći deo grada. S obzirom na to, kvalitet života u ovoj oblasti je realno „preocenjen” jer su građani onih gradova u kojima ne funkcioniše gradsko grejanje prinuđeni da se sami „snalaze” u zimskim mesecima. Pored toga, i u nekim gradovima koji se mogu pohvaliti da imaju sistem gradskog grejanja, kvalitet usluga se može podići na viši nivo (Zenica, Foča, Pale i Banja Luka). S druge strane, postoje i opštine u kojima stanovništvo nema većih primedbi na rad i funkcionisanje gradskog grejanja, kao što su opštine: Doboj (4,36), N. Sarajevo (4,23) i Tuzla (4,09).

Uređenost grada je poslednja oblast koja je ocenjena „čtvorkom” (3,51). Ocene za pojedine gradove se najviše diferenciraju upravo u ovoj oblasti. Razlika između najbolje i najlošije ocenjene opštine se razlikuje za čitavih 1,74 vrednosna poena, što čini 43% merne skale. Osam gradova su ocenjeni „čtvorkom”, pet gradova „trojkom” i jedan grad „dvojkom”. U ovoj oblasti su najbolje

ocenjeni gradovi: Š. Brijeg (4,18), Trebinje (4,14) i B. Luka (3,96), a najlošije: Livno (2,53) i Travnik (2,44).

Od oblasti koje su ocenjene „trojkom”, najbolje je ocenjena oblast *primarna zdravstvena zaštita* (3,39). Ocene su podeljene: šest opština su ocenjene „četvorkom”, a osam opština „trojkom”. Među najbolje ocenjenim opštinama se, uz Š. Brijeg (4,25) i Doboj (3,87), ovog puta, nalaze Travnik (3,55) i Livno (3,78), opštine koje su na samom dnu skale ukupnog kvaliteta života. Indikativno je da su među najlošije ocenjenim opštinama nalaze isključivo veće opštine: B. Luka (3,07), Zenica (3,07), Bijeljina (3,02) i Tuzla (2,88), što upućuje na to da je prevelika gužva u domovima zdravlja jedan od ključnih problema koji utiče na zadovoljstvo građana zdravstvenim uslugama.

Oblast *javnog gradskog i prigradskog prevoza* se nalazi na petom mestu (3,24). Na nivou uzorka, 55% ispitanika koristi gradski prevoz, od toga 10,8% ispitanika „svakodnevno”, 10,7% ispitanika „barem jednom sedmično”, 17,4% ispitanika „retko, po potrebi” i 16% ispitanika „vrlo retko, skoro nikada”. Ocene su se prilično razlikovale po opštinama, ali nije moguće uočiti bilo kakvu vezu između veličine opštine i ocene javnog prevoza. Među najbolje ocenjenim opštinama se pored Trebinja (3,85) i Mostara (3,60), neočekivano nalazi i Travnik (3,71), dok se, slično tome, među nalošije ocenjenim opštinama, pored Doboja (2,53) i Livna (2,65), neočekivano nalazi Š. Brijeg (2,00).

Na pretposlednjem mjestu se nalazi oblast *turizam-sport-kultura-administracija* koja je ocenjena „slabom trojkom” (2,92). Ovo je vrlo važna, ali i heterogena oblast jer uključuje različite pokazatelje kvaliteta života (rad šalter službi u opštini, turističku ponudu opštine, razvoj sporta i promociju kulture). Generalno, opštine su podbacile u ovoj oblasti, dvanaest opština je ocenjeno „trojkom”, a dve opštine „dvojkom”. Pri tome, ne postoji nijedna opština u kojoj je natpolovična većina građana delimično ili u potpunosti zadovoljna stanjem u ovoj oblasti (najviše građana je zadovoljno u Zenici: 47,5%). Najbolje su ocenjene opštine: N. Sarajevo (3,35), Zenica (3,32) i Š. Brijeg (3,18), a najlošije opštine: B. Luka (2,72), Bijeljina (2,70), Livno (2,27) i Travnik (2,14).

Na poslednjem mestu se nalazi oblast *putna infrastruktura* (2,68). Očigledno je da je loše održavanje puteva problem koji najviše pogađa građane. Devet opština je ocenjeno „trojkom”, a čak pet opština „dvojkom”. Iako je ova oblast kvaliteta života najniže ocenjena, postoje opštine u kojima je oko polovine građana zadovoljno stanjem u ovoj oblasti, kao što su Trebinje (52,5%) i Široki Brijeg (49,5%). To su ujedno i opštine koje su postigle najbolji rezultat u ovoj oblasti: Trebinje (3,32), Š. Brijeg (3,32), Bihać (3,01), dok su najlošiji rezultat postigle opštine: Bijeljina (2,43), B. Luka (2,42), Doboj (2,36) i Travnik (2,09).

Usporedna analiza ukupnog kvaliteta života u opštinama

U prethodnom poglavlju smo konstatovali da se statistički značajne razlike javljaju u pojedinim oblastima kvaliteta života. Pored toga, postoje značajne razlike kad je u pitanju ukupni kvalitet života u opštinama. Prosečna ocena ukupnog kvaliteta života u 14 opština BiH iznosi 3,26 što je izraženo školskim uspehom „jaka trojka“. Pri tome, razlika između najbolje i najlošije ocenjene opštine u ukupnom kvalitetu života iznosi 0,95 vrednosnih poena, što je vrlo slična razlika sa onom koja je uočena kad su u pitanju razlike između pojedinačnih aspekata kvaliteta života¹⁶. Za razliku od opština, ukupni kvalitet života u entitetima je ujednačen (RS 3,28 ; FBiH 3,24), što je u skladu sa našom polaznom pretpostavkom.

Prema kvalitetu života najbolje ocenjena opština je Široki Brijeg sa prosečnom ocenom 3,79. Opština Š. Brijeg je bolje ocenjena od jednanest opština (na nivou značajnosti 0,01), dok su razlike statistički zanemarljive u odnosu na dve opštine (Trebinje i N. Sarajevo). Posmatrano prema pojedinim aspektima kvaliteta života, Š. Brijeg ima tri „jake četvorke“, što nije zabeleženo ni u jednoj drugoj opštini, ali i jednu „dvojku“ što generalno kvari opšti utisak o ovoj opštini.

Na drugom mestu je opština Trebinje, čija je ukupna ocena tek nešto niža nego u prethodnom slučaju (3,72). Ova opština je bolje ocenjena od jednanest opština, dok su razlike zanemarljive u odnosu na dve opštine (Š. Brijeg i N. Sarajevo). Ono što karakteriše Trebinje je ujednačenost kvaliteta života u svim oblastima, što se sreće još samo u opštinama Pale i Foča. Nešto lošije („trojkom“) su ocenjene dve oblasti.

Na trećem mestu je opština N. Sarajevo koja značajno zaostaje u kvalitetu života u odnosu na prethodne dve opštine (3,50). To se vidi i po tome što se ova opština statistički (na nivou 0,01) bolje ocenjena od samo pet opština, i to onih sa dna skale kvaliteta života. U ovoj opštini se pored tri „četvorke“, sreću tri „jake“ i jedna „slaba trojka“, što je pokazatelj narušenog balansa u pojedinim segmentima kvaliteta života u ovoj opštini.

Četvrta po redu je opština Bihać (3,37). Ovo je prva opština kod koje se pored statistički značajno viših ocena u odnosu na tri opštine, javljaju i niže ocene u odnosu na dve opštine. Izuzimajući jednu oblast u kojoj ova opština nije ocenjena, četiri ocene se kreću oko „čiste trojke“, dok su dve oblasti ocenjene „slabom“ i „jakom četvorkom“.

Na petom mestu je opština Pale (3,35), čiji kvalitet života nije naročito visok, ali je vrlo ujednačen u svim oblastima. Naime, sve oblasti kvaliteta života su

¹⁶ Videti prethodno poglavlje.

ocenjene „trojkama” i „četvorkama”, mada preovlađuju „trojke”. Kao i u slučaju Bihaća, Pale su bolje ocenjene od tri, a lošije od dve opštine.

Od šestog do devetog mesta su pozicionirane opštine koje imaju skoro jednak ukupni kvalitet života, ali je on neujednačene strukture posmatrano po pojedinim oblastima. Sve opštine iz ove grupe su karakteristične po tome što su bolje, odnosno lošije ocenjene od po dve opštine sa vrha i dna skale kvaliteta života. Na šestom mestu je opština Doboj (3,26), koja prilično zaostaje u odnosu na opštine Bihać i Pale. Inače, kvalitet života u Doboju je na nivou proseka svih 14 opština, tako da sve opštine koje ćemo nadalje razmatrati imaju kvalitet života ispod proseka. Doboj je specifičan po tome što je kvalitet života vrlo neujednačen po svojoj strukturi. Nijedna ocena nije dominantna. U oblasti gradskog grejanja Doboj postiže vrlo dobre rezultate, koji su tek nešto slabiji u oblasti gradskog vodovoda, dok u ostalim oblastima ova opština beleži skromne rezultate. Na sedmom mestu je Zenica (3,23), koja je vrlo slična Doboju u pogledu ukupne ocene kvaliteta života. Razlika u odnosu na Doboj je u tome što postoji samo jedna oblast u kojoj ova opština uspeva ostvariti vrlo dobar uspeh, dok su u Doboju postojale tri takve oblasti. Osmo mjesto pripada opštini Mostar (3,22), koja je ocenjena sa tri „četvorke” i tri „trojke”, ali za razliku od prethodne dve opštine, ni u jednoj oblasti ne uspeva dostići „jaku četvorku”. Na devetom mestu je opština Banja Luka (3,21) koja u stopu prati prethodne tri opštine, ali se od njih razlikuje po tome što je u jednoj oblasti kvaliteta života ocenjena „dvojkom”.

Na desetom i jedanaestom mestu su opštine Foča (3,16) i Tuzla (3,15) koje su izjednačene u kvalitetu života, ali za jednu stepenicu niže od prethodne četiri opštine. Obe opštine su ujednačene po ocenama u pojedinim oblastima kvaliteta života, Foča je ocenjena sa jednom „četvorkom” i šest „trojki”, a Tuzla sa dve „četvorke” i pet „trojki”. Obe opštine su, sa statistički značajnom razlikom, bolje ocenjene od jedne, a lošije od tri opštine.

Na dvanasetom mestu je opština Bijeljina koja je ocenjena „čistom trojkom” (3,02). U Bijeljini su dve oblasti ocenjene „slabom četvorkom”, četiri oblasti „trojkom” i jedna oblast „dvojkom”. Ova opština je lošije ocenjena od pet opština sa vrha skale kvaliteta života, dok nije bolje ocenjena niti od jedne opštine (na nivou značajnosti 0,01).

Na samom začelju su opštine Livno (2,89) i Travnik (2,84), koje su ocenjene „slabim trojkama” u ukupnom kvalitetu života. Livno je lošije ocenjeno od devet, a Travnik od jedanaest opština. U ovim opštinama se javljaju 2-3 oblasti u kojima je kvalitet života ozbiljno narušen.

Zaključna razmatranja

Istraživanje je potvrdilo dobar deo naših polaznih pretpostavki. Percepcija kvaliteta života je prevashodno determinisana opštinom stanovanja, životnim standardom ispitanika i procenom ispitanika o uslovima života u drugim delovima zemlje, dok varijable pol, starost, obrazovni nivo, radni status, mesto stanovanja i entitet u kojem žive ispitanici nemaju uticaj.

Opšti utisak je da kvalitet života u gradovima BiH nije naročito visok, ali ni preterano nizak. Izraženo školskim uspehom, kvalitet života u posmatranim opštinama bi se mogao oceniti „jakom trojkom”. Uopšteno posmatrano, najbolje su ocenjene oblasti komunalnih usluga: gradski vodovod, gradsko grijanje i uređenje grada. Sve tri oblasti su ocenjene „četvorkom”. Nešto lošije („trojkom”) su ocenjene oblasti: primarne zdravstvene zaštite, gradskog i prigradskog javnog prevoza, turizam-sport-kultura-administracija i putna infrastruktura. Na osnovu izvršene analize, smatramo da se kvalitet života u svim gradovima može unaprediti, bar u pojedinim segmentima. Čini se da je glavni problem u većini gradova neujednačenost kvaliteta života u svim segmentima, što se javlja kao problem i u najbolje ocenjenim gradovima kao što su Š. Brijeg i N. Sarajevo. Istovremeno, retki su gradovi u kojima je kvalitet života bar donekle ujednačen (Trebinje, Pale i Foča). Gotovo svi gradovi se izdvajaju po nekim svojim specifičnostima i pojedinim oblastima u kojima su „podbacili”. Na primer, u Š. Brijegu to je javni prevoz. Građani N. Sarajeva se žale na nedostatak sportskih terena, građani Bihaća na ljubaznost medicinskog osoblja u domovima zdravlja, građani Tuzle na kvalitet vode za piće, građani Zenice na otklanjanje kvarova na grejnim instalacijama. U većim gradovima se uglavnom javljaju problemi nedostatka javnih parkinga, lošeg održavanja saobraćajnica, žalbe na rad opštinske administracije, što je verovatno povezano sa naglim povećanjem broja stanovnika. Zanimljiv nalaz je da je većina građana uglavnom zadovoljna svim segmentima koji se odnose na uređanje grada u pet opština: Trebinje, Široki Brijeg, Novo Sarajevo, Bihać, Mostar i Banja Luka.

Postoje i gradovi u kojima je kvalitet života na nivou „slabe trojke” (Travnik i Livno). Ovi gradovi su opterećeni brojnim problemima koje građani prepoznaju i zbog kojih su nezadovoljni. U pojedinim segmentima to nezadovoljstvo poprima masovne razmere. U ova dva grada građani su nezadovoljni i onim stavkama kvaliteta života koje građani u većini drugih gradova ne smatraju problematičnim (uređenje grada, turistička ponuda, promocija sporta i kulture).

Literatura:

1. Arsovski, S., *Kvalitet života: stalni proces ostvarivanja ljudskih vrednosti*, Prva nacionalna konferencija o kvalitetu života, Kragujevac, 10-12. maj 2006. (www.cqm.rs/fq2006/pdf/B/01%20-%20Arsovski%20S..pdf preuzeto sa interneta 05.11.2010).
2. Janković, A., *Preduzetništvo i mladi - preduzetničke orijentacije mladih u Doboju*, Slobomir P univerzitet, Bijeljina, 2011.
3. Campbell, A., Converse, P.E., *The Human Meaning of Social Change*, Russel Sage Foundation, New York, 1972.
4. Lima, M.L., Novo, R., *So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe*, Portuguese Journal of Social Science, Vol. 5, No. 1, 2006.
5. *Lokalna uprava za kvalitet života građana. Opština Bijeljina - Preliminarni izvještaj o stanju indikatora kvaliteta života građana*, Centri civilnih inicijativa BiH, Bijeljina, 2009.
6. Lučev, I., Tadinac, M., *Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtom na manjinski status*, Migracijske i etničke teme, Zagreb, Vol. 24, br. 1-2, 2008.
7. Pallant, J., *SPSS: Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Novi Sad, 2009.
8. Pantić, D., *Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične?*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2005.
9. Rapley, M., *Quality of Life – A Critical Introduction*, Sage Publications, London, 2003.
10. Fulgosi, A., *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

Dorđe Tomić¹
Fakultet političkih nauka Banja Luka
djordjetomicbl@yahoo.com

UDC 341.7/.8:008(4)
Pregledni naučni rad
Primljeno: Jun, 2011.
Prihvaćeno: Oktobar, 2011.

Kulturna diplomatija kao političko sredstvo Evropske integracije

Abstract

Social, political changes, and especially those in communication, have given birth to new dynamics in terms of political actors and their relations in Europe. Culture is thus reinvented, in a new way, as a political content and cultural exchange can be placed at the heart of the politics. Overcoming the national borders, the phenomenon of cultural diplomacy marks the beginning of the 21st century. It consists essentially of communicational exchange, aims at gaining influence or at cooperation, and its actors are more diverse than ever. Can this type of political international relations be used as a model in European integration and, especially, in the European Union enlargement?

Key words: *cultural diplomacy, intercultural communication, international politics, European integration, enlargement.*

Apstrakt

Društvene i političke promjene, a posebno one u komuniciranju, dovele su do nove dinamike kada su u pitanju politički akteri u Evropi i odnosi među njima. Pri tome se kultura ponovo javlja, ali na novi način, kao politički sadržaj i kulturna razmjena se smiješta u središte politike. Prevažilažeći državne granice, fenomen kulturne diplomatije obilježava početak XXI-og vijeka. Njena suština je komunikacijska razmjena, cilj joj je širenje uticaja ili saradnja i njeni akteri su raznovrsniji nego ikad. Može li ovakav oblik međunarodnih odnosa i politike biti model za evropsku integraciju i, naročito, za proširenje Evropske unije?

Ključne riječi: *kulturna diplomatija, interkulturalna komunikacija, međunarodna politika, evropske integracije, proširenje.*

¹ Politolog, viši asistent na FPN u Banjoj Luci. E-mail: djordjetomicbl@yahoo.com

Uvod

Pitanja o kojima je ovdje riječ, koja se tiču uloge *kulturne diplomatije* u evropskim integracijama, oslanjaju se na dvije opšte pretpostavke. Prva od njih je ona o složenosti međunarodne politike. Premda nije opravdano otpisivati nacionalnu državu kao dominantni subjekt međunarodnih odnosa, očigledno je umnožavanje (važnih) aktera na svjetskoj političkoj sceni. Drugi stav je da, na tako raznovrsnoj sceni, mnogi nedržavni učesnici na raspolaganju imaju tehnologiju komuniciranja i ostala sredstva koja omogućavaju da se djelovanjem prevažidu državne granice, i to bez posredovanja ili značajnije internencije države.

Tačnije, pitamo se da li osobenosti savremenog svijeta ističu značaj diplomatije koja se vodi putem kulture i, nastavljajući tu istu logiku, da li od te osobenosti koristi imaju različiti društveni i politički akteri na svjetskom nivou. Poseban slučaj na koji se usmjerava ova analize jesu procesi evropskih integracija i proširenja Evropske unije. Osjetljiv po pitanju kulture i identiteta, evropski projekat bi mogao predstavljati posebnu oblast za upotrebu (inter)kulturne komunikacije radi ispunjenja diplomatskih ciljeva.

Promjene u savremenom dobu, u različitim društvenim i političkim oblastima, pojačavaju dinamiku međunarodnih odnosa i nameću se kao nezaobilazan element svjetske politike. Nove tehnologije, kojima ili prethode ili ih slijede novine u znanjima i promišljanju društvene stvarnosti, ističu značaj razmjene informacija, poruka svih vrsta. Tok tih poruka postao je ključni element društva na početku XXI-og vijeka. Doba informacije se tako ogleda u izvorima, metodama, u izboru postupaka aktera svjetske politike, kako najmoćnijih, tako i malih ili tek nastajućih.²

Dijalog između subjekata međunarodnih odnosa istovremeno je postao neposredniji, kako su se putevi informacija otvarali za učesnike ove velike simboličke razmjene. Da bi zadržali korak u tom mehanizmu, akteri odlučuju kako će se prilagoditi na nove okolnosti, dok se javljaju i novi učesnici.

Ako i nije veliko otkriće ukazati na ove komunikacione procese, i dalje ostaje zadatak da se razumiju njihove posljedice, vrijednosti koje donose, politički efekti ili moguća upotreba. Taj pokušaj predstavlja opšti cilj ovog teksta, koji se bavi posebnom djelatnošću u komuniciranju društvenih i političkih subjekata na svjetskom planu. Ta posebna djelatnost je *kulturna diplomatija*, kao jedna od mogućih paradigmi međunarodnog komuniciranja danas. Rasvjetljavamo tako kulturnu diplomatiju kao spesijalizaciju međunarodne politike u svijetu poslije Hladnog rata, čak poslije i američke dominacije koja je obilježila sam kraj XX-og vijeka.³ Ovdje se postavlja pitanje kako kultura može da se konceptualizuje kao sredstvo međunarodne politike.

² Nye, J.S., *Power in the Global Information Age*, Routledge, New York, 2004, pp. 81/90.

³ F. Zakaria désigne l'époque actuelle par le terme symbolique du „monde post-américain“; Zakaria, F., *Postamerički svet*, Heliks, Smederevo, 2009.

Ni diplomatija nije bila pošteđena promjena u politici. Akteri i simbolički sadržaj diplomatije značajno su se izmijenili od pada Berlinskog zida. Adam Votson (Watson) sistematizuje te transformacije u tri kategorije: a) *šema* po kojoj funkcioniše savremeni svijet (s jednom supersilom i više konkurenata, pojava naznaka svjetske vladavine kroz saradnju sila); b) diplomatski kanali (nove tehnologije koje omogućuju sve neposredniji kontakt između vladajućih, uz slabo posredovanje tradicionalnih diplomatskih predstavnika); i c) raspon i predmet diplomatske razmjene (kontakti koji uveliko prevazilaze komunikaciju između vlada i prostiru se na široku lepezu aktera s različitim vrstama poruka).⁴

Jednu osnovnu misao u ovoj klasifikaciji ovdje valja precizirati. Votson za država formalno i tradicionalno shvatanje diplomatije – ona se prema njemu razlikuje od raznovrsnih simboličkih i kulturnih razmjena između različitih nivoa društvene i političke organizacije, između ostalog i po tome što je državna. Ipak, stvarnost poziva na novu konceptualizaciju *diplomatije*. Jer, s jedne strane, mnogobrojni nedržavni subjekti međunarodne politike dobijaju na važnosti i, s druge strane, i same države su sklone promjeni svog prekograničnog djelovanja.

Da bismo shvatili ulogu transformacija u međunarodnoj politici, od koristi je teorija Džejmsa N. Rozenaua (Rosenau). Nešto pojednostavljeno, njegov veliki teorijski doprinos proizilazi iz gledanja na savremeni svijet kao na sistem u stalnoj promjeni, s nestalnim i međusobno suprotstavljenim elementima. Takvim svijetom upravljaju složeni i protivrječni procesi.⁵ Ta promjena nije anomalija, već prema Rozenauu zavređuje da bude smatrana za suštinski sastavni dio stvarnosti. Sve pojave o kojima govori Rozenau su važne za ovu analizu: *bifurkacija* globalnog društva i *fragmegracija* svijeta. Prvi termin se odnosi na značajan rascjep – između države i drugih subjekata, institucija, organizacija, grupa ili čak pojedinaca koji svojom djelatnošću prelaze državne granice.⁶ Drugi ovdje navedeni termin označava dvostruki proces koji djeluje paradoksalno, ali koji se ostvaruje u svojoj unutrašnjih dinamici – s jedne strane, komunikacije i drugi oblici približavanja teritorija i osoba izazivaju opšte integrisanje na svjetskom nivou; s druge strane, lokalni, nacionalni i regionalni kolektiviteti štite svoju osobenost i traže status političkog subjekta, manje ili više institucionalizovanog.⁷ Ovi procesi rađaju novu strukturu aktera međunarodne politike. Strukturu koja više ne veliča države kao vrhovne međunarodne arbitre, filtere i posrednike, već

⁴ Watson, A., *Diplomacy. The Dialogue Between States*, London, 2005.

⁵ Rosenau, J.N., *Political science and political processes*, dans: Rosenau, J.N., *The Study of World Politics*, Vol. 1, Routledge, New York, 2006, pp. 39.

⁶ *Isto*.

⁷ Rosenau préfère le terme *fragmegration* à des termes comme „glocalisation“ (R. Robertson) et „regcal“ (régional+local, Tai et Wong) qui, eux aussi, mettent en avant les doubles processus contradictoires, mais les expressions *fragmentation* et *intégration* ont la signification plus large et assez générale pour désigner l'essence du phénomène.

uključuje različite aktere koji raspolažu moći, legitimitetom i upravljanjem i koji su isprepleteni. Ta nova središta subjektiviteta svjetske politike kod Rozenau se nazivaju *sphere of ovlasti (Spheres of Authority)*.⁸

Na nešto dugačiji način, ali s veoma sličnim pogledima, raznolikom i raslojenom strukturu u međunarodnoj politici ističu i savremeni autori iz realističkog kruga nauke o međunarodnim odnosima. Tačnije, iz verzije tog kruga koja se naziva *neoklasičnim realizmom*.⁹ Po tom viđenju, glavna pažnja u izučavanju međunarodne politike treba da se usredsredi na procese odlučivanja unutar države.¹⁰ Iako najveća važnost u tim procesima ipak pripada državi, usmjerenje prema donošenju odluka i osobama koje su u to uključene ukazuje na raznolikost aktera. Jer, da bi se došlo do odluke, posebno u uslovima pluralizma, pokreće se čitava mreža aktera unutar i oko institucija kojima pripada zvanična nadležnost odlučivanja.

U praksi, takva struktura je vidljiva svaki put kada neka transnacionalna kompanija, neka nevladina organizacija, politička ili paravojna grupa ispoljava moć uprkos nezadovoljstvu vlada. U posljednje vrijeme, uticaj velikih revizorskih kuća na međunarodnu politiku i ekonomiju, precizno ilustruje ideju o *sferama uticaja*. Iako te organizacije nemaju nadležnosti svojstvene državama, itekako su sposobne da utiču na politiku u međunarodnim okvirima. To pokazuje i uloga medija, reklamnih agencija, interesnih grupa i mnogih drugih nedržavnih aktera.

Vratićemo se nešto kasnije na pitanje kako takva struktura može uticati na diplomatiju i, dalje, na odnose među državama, čak i među kulturama. Za sada je dovoljno primijetiti da postoji veća raznolikost nego ranije po pitanju subjekata i sadržaja, a to se odnosi na diplomatiju (Votson) jednako kao i na međunarodnu politiku (Rozenau).

Kulturna diplomatija - specijalizacija interkulture komunikacije

Pojam kulturne diplomatije nije strogo u vezi sa strukturnim promjenama koje smo upravo vidjeli, ni hronološki ni posljedično, ali njen doprinos međunarodnoj politici je nesumnjivo ojačan usponom različitih aktera na političkoj sceni. Tačno je da tradicionalni pojam diplomatije, čak i one koja bi se nazvala

⁸ Rosenau, J.N., *Building blocks of a new paradigm for studying world politics*, dans Rosenau, J.N., op.cit. pp. 17.

⁹ R. Schweller, F. Zakaria, J. Snyder, pour n'en citer que quelques auteurs.

¹⁰ Kegli, Č.V., Vitkof, J.R., *Svetska politika*, Prometej, CEES, FPN Beograd, 2006, str. 95.

kulturnom, potpada pod upravu države.¹¹ Ipak, postavlja se pitanje u kojoj mjeri se koncept diplomatije može protegnuti i do nedržavnih aktera.

Opšte promjene u diplomatiji smo već predstavili, a sada je potrebno razraditi taj prikaz, kao i objasniti termine *kulturna diplomatija* i *javna diplomatija*.

Prva od njih je, s jedne strane, zamišljena kao „diplomacija uz pomoć kulture“, državna djelatnost kojoj je cilj promocija, čak i propaganda u inostranstvu. Kako pokazuje Džesika Džinou-Heht (Gienow-Hecht), ovo gledište bi moglo zadovoljiti objašnjenje pojma u nekim slučajevima, kao, na primjer, u predstavljanju SAD u svijetu tokom Hladnog rata.¹² Shvaćena tako, kulturna diplomatija predstavlja „projekciju meke sile (*soft power*)“, kazano terminima Dž. Naja (Nye).¹³ S druge strane, postoji i konkurentna definicija, koja je unekoliko rafinisana teleološki, ako ne i idealistički. Po tom shvatanju, koje prije svih iznosi Milton Kamings (Cummings), kulturna diplomatija je „upotreba kreativnog izraza i razmjene ideja, informacija i osoba kojoj je cilj unapređenje međusobnog razumijevanja“ preko državnih granica.¹⁴

Što se tiče drugog terminološkog razjašnjenja, ostavićemo po strani značenje termina *javna diplomatija* koje upućuje na otvorenu i vidljivu komunikaciju između država, za razliku od skrivenih, tajnih kontakata (kakvi su bili „pregovori“ koje je američki predsjednik i naučnik V. Vilson okrivio za obmanjivanje u vrijeme Prvog svjetskog rata).¹⁵ Naprotiv, usvajamo drugo značenje termina, koje predlaže A. Votson: javna diplomatija kao djelatnost „koja utiče na javno mnjenje u stranim zemljama, kao sredstvo uticaja na druge vlade“. ¹⁶ Taj uticaj je dalje razradila Nensi Snou (Snow) – ona razvrstava tri varijante diplomatskog djelovanja, u zavisnosti od aktera, tj. od učesnika u diplomatskoj komunikaciji. Te tri vrste su označene kao: a) „vlada prema vladi“ (tradicionalni način po vestfalskom modelu); b) „vlada prema javnosti“ (institucionalizovani tok informacija prema inostranstvu, onako kako Votson vidi javnu diplomatiju); i c)

¹¹ La diplomatie moderne est née dans les révolutions bourgeoises et nationales en Europe de la fin du 18^e s., comme le montre le pionnier de la discipline, Edmund Burke, considéré comme l’auteur du terme même ; la diplomatie est depuis-là une pratique interétatique ; pour une présentation élaborée de la naissance de diplomatie en tant que pratique et discipline scientifique, voir le chapitre *The Nature of Diplomacy* dans Watson, A., *Diplomacy. The Dialog Between States*. pp. 1/8.

¹² Gienow-Hecht, J.C.E., *What are we searching for? Culture, Diplomacy, Agents and the State*, dans Gienow-Hecht, J.C.E., Donfried, M. (eds.), *Searching for a Cultural Diplomacy*, Berghahn Books, 2010, pp. 3.

¹³ Nye, J.S., *Isto*, pp. 90/92.

¹⁴ Cummings, M.C. Jr., *Cultural Diplomacy and the United States Government: a Survey*, Center for Arts And Culture, 2003, p.1, cité depuis : Schneider, C.P., *Cultural Diplomacy: Why It Matters, What It Can – and Cannot – Do?*, Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 2006.

¹⁵ Watson, A., *Isto*.

¹⁶ *Isto*.

„javnost prema javnosti“ (što odgovara značenju kulturne diplomatije kakvo predlaže Kamings).¹⁷

U praksi američkog Stejt departmenta, kulturna diplomatija smještena je u temelje javne diplomatije. O tome svjedoči izvještaj Savjetodavnog komiteta o kulturnoj diplomatiji¹⁸ iz 2005. godine: „Kulturna diplomatija je glavni stub javne diplomatije; jer, kulturnom djelatnošću jedna nacija najbolje predstavlja sopstvenu sliku o sebi. Kulturna diplomatija može unaprijediti našu bezbjednost na raznovrsne suptilne i održive načine. Upravo je istorija zabilježila da je *američko kulturno bogatstvo igralo jednako važnu ulogu kao i vojno dejstvovanje u našem zauzimanju mjesta međunarodnog predvodnika*, uključujući i rat protiv terorizma. Jer, vrijednosti usađene u naše umjetničke i intelektualne tradicije predstavljaju bedem protiv mračnih sila.“¹⁹

Ovaj afektivni diskurs praćen je preporukama koje pozivaju da se uveća finansiranje kulturne diplomatije, da se neposrednije u njoj angažuje diplomatsko osoblje, da se umnože programi kulturne razmjene. Uopšte uzevši, cilj je bio da se udahne nova snaga kulturnom prisustvu SAD u svijetu, dvije godine od početka rata u Iraku. Kulturna diplomatija je tako mobilisana, barem na daklarativnom planu, kao sredstvo zaštite nacionalne bezbjednosti.

Ako ovako shvatimo ove ključne pojmove, kakav je njihov sadržaj i, posebno, koji su njihovi kulturni elementi? S obzirom da diplomatija prelazi nacionalne granice, njen komunikacioni ugao je uvijek više ili manje interkulturalan. Diplomatski odnosi se uvijek uspostavljaju sa onim „drugim“, sa saradnicima ili protivnicima smještenim s druge strane granica. Bezrazložno bi bilo proglašiti diplomatijom svaku komunikaciju koja prelazi državne granice, ali takva komunikacija u principu je neizostavan polazni element svake diplomatske djelatnosti. Nova kulturna diplomatija oslanja se na takvu komunikaciju i može za rezultat da ima i političko dejstvo. Pri tome se ne radi samo o komunikaciji kao sredstvu održavanja međunarodnih poslova, već se putem nje akteri svjetske politike predstavljaju, legitimizuju i čine da ih drugi prihvate kao takve. Ovo je još važnije u slučajevima kada država treba da prepozna i prizna nekog nedržavnog aktera kao subjekt s kojim ostvaruje odnos (kakva god mu bila priroda, od saradnje do sukoba). Bez demokratskog legitimiteta, ovlaštenja za upotrebu sile (u okvirima zakona) i važnog statusa pred međunarodnim pravom, nedržavni akteri međunarodne politike su to utoliko više što uspijevaju da budu *komuni-*

¹⁷ Snow, N., *Rethinking Public Diplomacy*, in: Snow, N., Taylor, P. M., *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, New York, Routledge, 2009, pp. 6.

¹⁸ Advisory Committee on Cultural Diplomacy – l'existence même d'une telle institution montre en soi l'importance que les Etats-Unis accordent à la diplomatie culturelle.

¹⁹ *Cultural Diplomacy. The Linchpin of Public Diplomacy*, Report of the Advisory Committee on Cultural Diplomacy, U.S. Department of State, September 2005, pp. 1. (preveo i kurziv dodao Đ.T.).

katori. Ta *vidljivost* novih aktera nije ograničena na javno predstavljanje, publicitet, medijsko prisustvo, čak ni ono televizijsko ili *online*.²⁰ Kako objašnjava Žak Žerstle, (Gerstlé) u slučaju političkog komuniciranja, ograničavanje ove vrste vodi ka krajnjem pojednostavljenju pojmova politike i komunikacije, jer samo „[...] predstavlja tehničku koncepciju prve, a manipulativnu koncepciju druge“.²¹ Ako ovo uzmemo za polaznu tačku i proširimo tu logiku na pitanje međunarodnog komuniciranja političkih aktera, njihovo medijsko prisustvo postaje daleko više od pukog međunarodnog marketinga: ono je jedna od sila koje stvaraju veze, odnose i ostavljaju posljedice na javnost i politiku. Zaista, jedna video-poruka terorističke grupe koja preuzima odgovornost za napad i prijeti, ili pak reklama neke transnacionalne korporacije prikazana širom svijeta, zapravo su i političke činjenice, a ne samo predstave o činjenicama. Jer, poruka terorista je *način na koji djeluju* teroristi (šireći strah), a ne samo promocija, kao što i reklama čini sastavni dio djelovanja kompanije.

Na međunarodnom planu, takva uloga komuniciranja se prenosi na međukulturne odnose. Kontekst interkulturalnog komuniciranja odgovara stanju u savremenim međunarodnim odnosima, u duhu dvosmjernih procesa koji su ovde već predstavljeni. Povratak lokalnom, tradicionalnom, uporedo s globalizacijom kulture i identiteta, obilježava kulturni ugao društvenih i političkih promjena na početku XXI-og vijeka. Čak prije gotovo dvije decenije Majkl Federstoun je primijetio ove dvostruke procese: globalizacija može dovesti i do veće osjetljivosti za kulturne razlike.²² Tu se ne radi samo o osjetljivosti, već i o sasvim praktičnoj prednosti – mogućnosti da se novi kanali koriste da bi se neka kulturna osobenost prikazala, čak i razvila. Ipak, ukupni procesi su složeniji od toga, kako ukazuje Cvetan Todorov : „Velike tehnološke inovacije imale su posljedice po način života, ali nisu odmah dokrajčile raniji svijet [...] One su zapravo jedne do drugih nanizale kontraste, tako da arhaično graniči s ultramodernim. To istovremeno postojanje se osjeti kako unutar države tako i između država“.²³

Ova tačka gledišta u skladu je sa viđenjem *fragmegrisanog* svijeta, da upotrijebimo termin Dž. Rozenaua. Svakako, bilo bi utopijski pri tome vjerovati da komunikacija može da ukloni razlike moći u svjetskoj politici, uprkos očiglednom porastu mogućnosti za „male“ da na međunarodnoj sceni dođu do izraza i čak stupe u odnose s drugim akterima. Razlika ostaje velika, prema Dž. Najju, iz najmanje četiri razloga. Prvo, ekonomska moć određuje stepen učešća u komunikacijskim i kulturnim razmjenama. Ovo jednako važi za obavještajne

²⁰ Riutort, P., *Sociologie de la communication politique*, La Découverte, Paris, 2007, pp. 96/98.

²¹ Gerstlé, J., *La communication politique*, Armand Colin, Paris, 2004, pp. 10

²² Đordano, K., *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 205.

²³ Todorov, T., *La Peur des barbares*, Au-delà du choc des civilisations, Robert Laffont, Paris, 2008, pp. 14.

službe kao i za industriju zabave, za vojske kao i za produkcijske muzičke kuće. Drugo, konkurencija izaziva borbu za novim informacijama, koje su rijetke i samim tim skupe, u svakom smislu.²⁴ Treći razlog je prvenstvo nekih aktera u upotrebi informacione tehnologije: krugovi koji su na izvorištu neke inovacije uglavnom ostaju sposobniji da se njome služe. Naposljetku, *tvrda* moć, vojna (materijalna), i dalje je od značajnog uticaja na međunarodne odnose, na štetu aktera koji je imaju malo ili njome uopšte ne raspolažu.²⁵

Tokovi u savremenom svijetu tako i jačaju ulogu tradicionalnih aktera međunarodnih odnosa (npr. država), a istovremeno donekle idu u korist i jačanju novih učesnika. Ovi posljednji su važniji za ovu analizu, jer njihov doprinos međunarodnoj politici je od presudnog značaja za kulturnu diplomatiju.

Kulturni domen Evropske unije i kulturna diplomatija kao *evropski politički život*

U takvim tendencijama, gdje smjestiti Evropsku uniju, zasebnu političku formu čija priroda je i dalje predmet nepresušnih teorijskih i praktičnih debata?

Evropski politički projekat od svojih začetaka stvara nove oblike upravljanja, institucionalne i praktične inovacije. Kada su u pitanju komunikacija i kulturna razmjena preko državnih granica u EU, odnosi među državama i među njihovim građanima oslanjaju se na prirodu same evropske konstrukcije. Dakle, ako se primjenjuje realističko, međudržavno viđenje evropskih integracija, analiza treba da se usredsredi na diplomatiju u tradicionalnom smislu riječi. Nasuprot tome, ideja da EU predstavlja (ili može postati) nadnacionalni politički kolektivitet, iziskuje da se pažnja usmjeri na *evropsku kulturu* ili *evropski identitet* kao okvire analize.

Prema realističkom pristupu, evropski projekat se stvara prema interesima nacionalnih država, kao glavnog subjekta EU.²⁶ Prateći tu logiku, nameće se zaključak da odnosi među državnim vlastima upravljaju komunikacijskom razmjenom važnom za evropske integracije. S druge strane, ideja da se *gradi* posebna *zajednica*, prevazilazeći okvire države-nacije, zasniva se na pretpostavci da postoji dovoljan nivo identifikacije među „evropskim građanima“, koji tako dijele zajedničku istoriju, sličnu kulturu, proživljeno iskustvo, znanje – koji,

²⁴ Naj, Dž., *Kako razumjevati međunarodne odnose*, Uvod u teoriju i istoriju, Stubovi kulture, Beograd, 2006, str. 303.

²⁵ *Isto*, str. 304

²⁶ Moravcsik, A., *What Can We Learn from the Collapse of the European Constitutional Project?*, Politische Vierteljahresschrift 47, No. 2, 2006, pp. 219/241.

samim tim, omogućavaju zblježavanje evropskih nacija.²⁷ Markus Jahtenfuchs (Jachtenfuchs) ipak pokazuje da takva, konstruktivistička ideja nailazi na zid empirijske stvarnosti koja ne ide u prilog stvaranju evropske zajednice na osnovu ideja, vrijednosti, osjećanja pripadnosti.²⁸

Daleko od toga da je ideja o Evropi kao kulturnom prostoru svojstvena samo konstruktivističkim shvatanjima. Ona, takođe, ne podrazumijeva nužno postojanje integralne evropske kulture, nadnacionalne i odvojene od svojih sastavnica, lokalnih, regionalnih i nacionalnih, ili etničkih, vjerskih i jezičkih. Evropa kao zajednica je misao koja kruži i iznova se javlja, samo u novim kontekstima. Što se diplomatije tiče, „kulturna Evropa“ joj je kolijevka, budući da je diplomatija jedan od političkih, ali i kulturnih proizvoda Evrope.²⁹ Diplomacija i kulturna razmjena u Evropi dolaze iz iste prakse saradnje, makar ona služila samo da se prikriju prave namjere dominacije, uticaja i propagande. Kakva god bila prava priroda međunarodnih kontakata u evropskoj prošlosti, oni su zasigurno stvorili zaseban politički prostor. Već je vestfalski sistem stvorio mrežu međusobno komunicirajućih zemalja, koje je povezivala materijalna i simbolička razmjena. Edmund Berk, tvorac izraza *diplomacija*, naziva ovi mrežu „federalnim društvom, ili, drugim riječima, diplomatskom republikom“, dok Volter ovaj sistem smatra za „veliku republiku podijeljenu na više država“.³⁰ Francuska revolucija, napoleonski ratovi, građanski i nacionalni pokreti uprkos restauraciji, doveli su do stalnih promjena. Ipak, čak i u punom usponu države-nacije, tokom XIX-og vijeka, ideje u više zemalja pozivaju na ekonomsku i političku integraciju onoga što je, po njima, već bilo evropsko društvo – radi se o misliocima kao što su Viktor Igo, Đuzepe Macini, Ričard Kobden, Benžamen Konstan itd.³¹ Ipak, ovo viđenje „ne izdržava provjeru“³², imajući u vidu odlučujuću ulogu države i pragmatizam u evropskim poslovima, uključujući i sam projekat integracije.

Razumno bi, dakle, bilo utvrditi da integracija u Zapadnoj Evropi počiva na nacionalnom. Dalje, dok pitanja kulture i identiteta ostaju otvorena, među najvećim izazovima današnje Evrope, nadnacionalne tendencije začinju zajedničku diplomatsku i kulturnu akciju evropske zajednice. Istovremeno, države i društva u Evropi i dalje stvaraju veze putem komunikacije, ali i diplomatije, formalne i tradicionalne, kao i kulturne, posredne, javne. Eventualni kulturni centralizam pri tome bi mogao da izazove reakcije na kakve upozorava Kris Šor (Shore): „Ideja ‘evropske kulture’ bi tako mogla donijeti slavljenje središnje moći, pri-

²⁷ Jachtenfuchs, M., *Deepening and widening integration theory*, Journal of European Public Policy 9:4, August 2002, pp. 652/653

²⁸ *Isto.*

²⁹ Watson, *Isto*, pp. 85.

³⁰ *Isto.*

³¹ Magonette, P., *Le régime politique de l'Union européenne*, Presses de Sciences Po, Paris, 2006, pp. 33.

³² *Isto.*

je nego paradigmatu tolerancije na obodu. A koncentracija moći u centru nosi opasnost [...] da se izazove uznemirenost i ranjivost na periferiji, što se potom pretače u lokalni šovinizam i ksenofobiju.³³

Kulturna integracija je zaista jedan od glavnih izazova Evrope u XXI-om vijeku. Ako i nije racionalno zalagati se za nadacionalnu evropsku kulturu, moguće je svakako Evropu smatrati za kulturni i politički okvir koji obuhvata različite elemente. U svojim *osam teza o budućnosti Evrope*, E. Gidens preporučuje stvaranje evropskog identiteta i kulture na osnovu regionalnih i nacionalnih elemenata, po uzoru na SAD. Takva kultura, unekoliko „federalizovana“, trebalo bi da se, prema Gidensu, zasniva na osjećanju pripadnosti Evropi, koja bi prevazilazila ekonomsku, čak i političku konstrukciju Evropske unije.³⁴

Proširenje EU – prilika za kulturnu diplomatiju

Vratimo se na temu kulturne diplomatije i njene uloge u evropskim integracijama. U političkoj Evropi, sastavljenoj od različitih zajednica i država, ideja podsticanja političkih odnosa putem kulturnog sadržaja zaslužuje razmatranje i teoretizaciju. Da bi se valjano zaokružila i usmjerila analiza ove složene pojave, ovo pitanje se može ograničiti na slučaj proširenja EU na Zapadni Balkan.

Proširenje jasno pokazuje značaj kulturne dimenzije za Evropsku uniju. Prije nego što spomenemo najpoznatiji primjer za to, slučaj Turske, podsjetićemo da je kandidatura Maroka 1987. odbijena jer zemlja „nije evropska“, iako nijedan ugovor ne postavlja izričito granice kontinenta kao okvir za širenje EU.³⁵ Svakako, i turski slučaj: slab pomak u pregovorima od zvaničnog statusa kandidata, 1999. godine, često se objašnjava političkim i kulturnim razlikama između ove zemlje i ostatka Evrope.

Kako, imajući sve ovo u vidu, kulturna diplomatija utiče na proširenje na Zapadni Balkan? Kao prvo, ovaj region, iako se u nekim kulturološkim studijama predstavlja kao „drugo“ Evrope, zvanično nije isključen iz evropskog kulturnog kruga, barem što se tiče politika Evropske unije. To ga kvalifikuje za evropsku kulturnu razmjenu, kakvu smo do sada ovde predstavili. Štaviše, kulturna dimenzija je potpuno uklopljena u političko razmatranje pristupanja ovog regiona EU. Tome u prilog ide izvještaj Evropske komisije o Zapadnom Balkanu³⁶ iz

³³ Shore, C., *Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy'*, Man (New Series) 28, no. 4. (Dec., 1993), pp. 779/800.

³⁴ Gidens, E., *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd, 2009, str. 267/269.

³⁵ *Isto*, str. 270.

³⁶ Ce document définit la région en dénombrant les pays y appartenant de la manière suivante: „Albanie, Bosnie-et-Herzégovine, Croatie, ancienne République yougoslave de Macédoine, Mon-

2008. Postavljajući pravce budućeg pristupanja, Komisija ističe, između ostalog, i sljedeći cilj: „Pomoć Komisije razvoju civilnog društva i dijalogu s njim biće osjetno uvećana. Radi toga je pokrenut novi finansijski mehanizam.“³⁷ Komisija tome dodaje i potrebu da se poveća broj stipendija za studente na Zapadnom Balkanu, i to za studiranje u EU. Ova dva plana su dobri primjeri polja djelovanja kulturne diplomatije. Neposredno djelovanje prema javnosti i, štaviše, motivisanje za saradnju preko granica, zaista pripada onome što smo odredili kao kulturnu diplomatiju. Obrazovanje, javne aktivnosti poput građanskih inicijativa, predstavljaju pokretanje građanskog elementa preskačući tradicionalnu logiku hijerarhijskog međudržavnog komuniciranja.

Evropska komisija je, pri tome, daleko od toga da bude jedini nosilac kulturnih (a ujedno diplomatskih) strategija država EU. Nacionalni kulturni centri jasno pokazuju strukturu javnog djelovanja u regionu. Škole jezika, stipendije, programi kulturne razmjene, predstave, putovanja i boravci organizovani za građane zemalja Z. Balkana, samo su neki od primjera kulturne diplomatije koja djeluje u regionu. Da bi se ona učinila javnom, bližom građaninu, valja obezbijediti učešće javnih aktera, ublažiti upliv zvaničnih vlasti i ohrabrivati lični kontakt. Dolazimo time ponovo do modela „javnost prema javnosti“ o kojem govori N. Snou, s neizvjesnošću po pitanju rezultata i otvorenim pitanjem da li su integracija i približavanje krajnji ishod. Jer, ni prisustvo američke (sup)kulture na Balkanu nije nužno proizvelo pristalice američke politike. Naj taj rascjep ilustruje primjerom Srba za vrijeme bombardovanja Jugoslavije 1999: Srbi „nose farmerke, jedu u Mekdonaldu“, ali ipak podržavaju svoje snage na Kosovu i čak „koriste (američki) film *Wag the Dog* za izrugivanje Sjedinjenim državama“.³⁸ N. Snou podsjeća na slučaj Arapa i njihov stav u stilu „mrzimo vas, ali pošaljite nam još *Čuvara plaže!*“.³⁹ Svakako, konačne posljedice kulturne diplomatije zahtijevaju širu, dublju i dugoročniju analizu.

S druge strane, koje su mogućnosti za zemlje Zapadnog Balkana da kulturnom diplomatijom dopru do evropskih javnosti? Ovakva praksa pomogla bi da se međunarodna akcija učini raznovrsnijom, uključujući različite aktere. Ako pristupanje Evropskoj uniji zahvata sve društvene aspekte, logično je i da su njihovi različiti predstavnici pozvani da učestvuju u razmjeni poruka koja se tiče približavanja Uniji. Uloga nedržavnih subjekata je pri tome od posebnog značaja. Ovo se tiče kolektiviteta, zajednica i drugih grupa i organizacija. Iako

ténégro, Serbie et Kosovo, tel que défini par la résolution 1244/99 du Conseil de sécurité des Nations unies “.

³⁷ Commission des communautés européennes, *Balkans occidentaux: renforcer la perspective européenne*, Communication de la Commission au Parlement européen et au Conseil, Bruxelles, le 5.3.2008, COM(2008) 127 Final, pp. 25.

³⁸ Nye, J.S., *The same*, pp. 92.

³⁹ Snow, N., *The same*, pp. 4.

je njihovo djelovanje ograničeno kapacitetima, učešće im je omogućeno i može biti dio oruđa kulturne diplomatije.

Brojne su mogućnosti za takve aktere. Najprije, prisustvo u javnosti ih uključuje u društvene i političke *igre* u Evropi. Učestvovati u događajima, predstaviti se u medijima širom Evrope, reklamirati se, slati predstavnike u evropske zemlje [...] sve ove akcije doprinose vidljivosti. To važi podjednako za, recimo, Republiku Srpsku kao i za udruženja ili preduzeća. Pored vidljivosti, ovi akteri stvaraju i odnose koji svakako imaju i političku dimenziju. Kulturni kontakti mogu proizvesti politička dejstva, u najmanju ruku ulaskom određenih tema na dnevni red politike i javnosti u drugim zemljama. Primjer turskih televizijskih serija na Zapadnom Balkanu svakodnevno svjedoči o tome. Uprkos političkom otklonu i lošoj istorijskoj konotaciji Turske kod Srba i Hrvata, turske serije dostižu nezapamćenu popularnost na Balkanu, što za rezultat ima određenu „normalizaciju“ turskog prisustva u srpskom i hrvatskom društvu.⁴⁰ Ipak, rano je za zaključak o tome da li će ove serije imati istu sudbinu kao i američke – prema primjeru koji smo pokazali – ostavljajući jak kulturni uticaj, ali bez mnogo promotivnog učinka na polju politike.

U svakom slučaju, potrebno je primijetiti da svakodnevno prepoznavanje i moguće vrednovanje nekog sadržaja nije daleko od političkih efekata. U slučaju proširenja EU, čak iako su dominantni ekonomski, zakonodavni i politički procesi, kulturni odnosi (koji postaju diplomatski) mogu značiti dodavanje nedostajućih djelića na evropski politički mozaik.

Zaključci

Umjesto predstavljanja gotovih rješenja, prikladnije će biti da se podvuku ovdje izneseni elementi, značajni za politički život u Evropi i za proširenje EU. Oni proizlaze iz umnožavanja aktera i iz novih mogućnosti koje nudi međunarodna i interkulturalna komunikacija.

Kao prvo, tu je tendencija mogućeg politizovanja interkulturnih kontakata. Svaka komunikacija može proizvesti politička dejstva, a u slučaju međunarodnog komuniciranja, taj efekat se može smjestiti pod okrilje kulturne diplomatije.

Dalje, važno je razlikovati kulturnu diplomatiju države, vođenu kao sredstvo projektovanja *meke sile*, od „kulturnih diplomatija», manje ili više planiranih,

⁴⁰ Tomić, Đ., *The 1001 Episodes: A Diplomatic Perspective to Turkish TV Series in the Western Balkans*, paper presented at the international conference „The EU as a global actor“, Berlin, July 2011: <http://www.culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/participant-papers/eu/Djordje-Tomic-The-1001-Episodes-A-Diplomatic-Perspective-to-Turkish-TV-Series-in-the-Western-Balkans.pdf>

koje preduzimaju nedržavni politički akteri, uključujući i teritorijalne kolektivite unutar država. S obzirom na veliki izbor mogućih „diplomacija“, od kojih svaka odgovara organizaciji kojoj pripada, možemo zamisliti veliku lepezu izbora akcije u cilju predstavljanja, promocije, pribavljanja naklonosti. To nipošto nije daleko od političkog uticaja, tim prije što se državna komunikacija prije prepoznaje kao propagandna, dok se ona od strane nedržavnih aktera vidi kao dio komunikacije „javnost prema javnosti“.

Pitanje uticaja takvog djelovanja ipak ostaje otvoreno. *Senzibilizacija* javnosti s druge strane državne granice mogla bi, u teoriji, da izazove željene rezultate za komunikatore, ali na osnovu pojedinačnih slučajeva bi trebalo utvrditi u kakvim uslovima je takav ishod moguć.

Literatura

1. Commission des communautés européennes, *Balkans occidentaux: renforcer la perspective européenne*, Communication de la Commission au Parlement européen et au Conseil, Bruxelles, le 5.3.2008, COM(2008) 127 Final.
2. *Cultural Diplomacy. The Linchpin of Public Diplomacy*, Report of the Advisory Committee on Cultural Diplomacy, U.S. Department of State, September 2005.
3. Đordano, K., *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
4. Gerstlé, J., *La communication politique*, Armand Colin, Paris, 2004.
5. Gidens, E., *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd, 2009.
6. Gienow-Hecht, J.C.E., Donfried, M. (eds.), *Searching for a Cultural Diplomacy*, Berghahn Books, 2010.
7. Jachtenfuchs, M., *Deepening and widening integration theory*, Journal of European Public Policy 9:4, August 2002.
8. Kegli, Č.V., Vitkof J.R., *Svetska politika*, Prometej, CEES, FPN Beograd, 2006.
9. Magnette, P., *Le régime politique de l'Union européenne*, Presses de Sciences Po, Paris, 2006.
10. Moravcsik, A., *What Can We Learn from the Collapse of the European Constitutional Project?*, Politische Vierteljahresschrift 47, No. 2, 2006.
11. Naj, Dž., *Kako razumevati međunarodne odnose. Uvod u teoriju i istoriju*, Stubovi kulture, Beograd, 2006.
12. Nye, J.S., *Power in the Global Information Age*, Routledge, New York, 2004.

13. Riutort, P., *Sociologie de la communication politique*, La Découverte, Paris, 2007.
14. Rosenau, J.N., *The Study of World Politics*, Vol. 1, Routledge, New York, 2006.
15. Schneider, C.P., *Cultural Diplomacy: Why It Matters, What It Can – and Cannot – Do?*, Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 2006.
16. Shore, C., *Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy'*, *Man (New Series)* 28, no. 4., 1993.
17. Snow, N., Taylor, P.M., *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, New York, Routledge, 2009.
18. Todorov, T., *La Peur des barbares. Au-delà du choc des civilisations*, Robert Laffont, Paris, 2008.
19. Tomić, Đ., *The 1001 Episodes: A Diplomatic Perspective to Turkish TV Series in the Western Balkans*, paper presented at the international conference *The EU as a global actor*, Berlin, July 2011: <http://www.culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/participant-papers/eu/Djordje-Tomic-The-1001-Episodes-A-Diplomatic-Perspective-to-Turkish-TV-Series-in-the-Western-Balkans.pdf>
20. Watson, A., *Diplomacy. The Dialogue Between States*, London, 2005.
21. Zakarija, F., *Postamerički svet*, Heliks, Smederevo, 2009.

Krstan Malešević¹
Leonding - Gornja Austrija
krstanm@hotmail.com

UDC 551.515.9(520)„2011“
Osvrt
Primljeno, Oktobar, 2011.
Prihvaćeno, Novembar, 2011.

Čovjek protiv sebe – „višak“ znanja, manjak mudrosti i odgovornosti

O mogućim globalnim poukama japanske katastrofe

U prošlosti čovjek nije bio tako moćan i, istovremeno, nemoćan kao danas. Zato on nije mogao da napravi globalnu štetu za čovječanstvo. Ali, danas on to može, zahvaljujući, prije svega, nauci, odnosno (zlo)upotrebi nauke i naučnih saznanja. Zahvaljujući nekim vrhunskim saznanjima nauke (na primjer, nuklearna bomba ili nuklearna centrala), čovjek danas može uništiti budućnost čovječanstva, bolje rečeno, sada postoji mogućnost da naša civilizacija, pa čak i život na Planeti postane uništen „na naučnoj bazi“.

Zato japanska katastrofa iz marta 2011. godine², na dramatičan način, otvara esencijalna pitanja karaktera i smisla Post-Moderne, posebno pitanje odgovornosti nauke i naučnika. Posljedice japanske kataklizme su toliko velike, kompleksne i dugoročne, da ih je još uvijek vrlo teško sagledati. Ova katastrofa nije, naravno, samo japanska katastrofa, već je ona istovremeno globalna - prirodna i socijalna katastrofa (zagađenje hrane, opasnosti po zdravlje ljudi, enormna emisija štetnih gasova u atmosferu, klimatske promjene, poskupljenje tržišne cijene električne energije, drugih energenata i vezanih tržišnih artikala – ugalj, gas, nafta i CO2 sertifikati, širenje rizika i sl.). Upravo su posljedice socijalne katastrofe mnogo veće, opasnije i dugoročnije od onih prirodnih.

Čovjek je jedino biće u Biosferi, koje je u stanju da poništi uslove sopstvene egzistencije i elementarne uslove života uopšte. Čini se da je on već prekorao granice nužne intervencije u zakone prirode i time bitno narušio prirodnu ravnotežu. Zato se ponekad čini da su energije uništavanja nadvladale energije

¹ Sociolog, profesor univerziteta u penziji. E-mail: krstanm@hotmail.com

² Zemljotres koji je pogodio sjeveroistočnu obalu Japana i cunami, kao strahovita posljedica ovog zemljotresa, prouzrokovali su oštećenja na nuklearnoj centrali Fukušima sa nesagledivim posljedicama (13.843 poginulih, 14.000 nestalih, materijalna razaranja, ekonomska kriza, nestanak električne energije i sl.).

stvaranja, na šta je, još, F. Niče upozoravao – čovjek je u saznanju stekao, takođe, i sredstvo za vlastitu propast. Kao što je uvećala stvaralačku moć čovjeka, nauka je, istovremeno, snažno uvećala i ljudsku destrukciju. Čovjek često zaboravlja da je nerazdvojni dio prirode i da podliježe njenim univerzalnim zakonitostima. Pomenuta japanska katastrofa pokazala je da, i pored visokih bezbjednosnih standarda u Japanu, čovjek nije u mogućnosti da uspostavi kontrolu nad prirodom – zemljotres i cunami nadjačali su tehnički najsavremenije društvo na svijetu. Nažalost, i prije japanske katastrofe dogodile su se mnoge druge, veće ili manje katastrofe. Prema njenim posljedicama, koje se osjećaju i danas, najtragičnija je bila nuklearna katastrofa u Černobilju iz aprila 1986. godine.³

Iz prethodna dva primjera, postaje jasno da je savremeni čovjek prekoračio granice izdržljivosti prirodne i socijalne sredine. Takođe, ovdje se nameću i pitanja: U kojoj mjeri je čovjek uspio da uspostavi kontrolu nad prirodom? Otkuda toliko moćno i opasno naličje naše civilizacije? Najkraći mogući odgovor bi mogao biti: u „višku“ znanja i zabrinjavajućem manjku mudrosti i odgovornosti, ugrađenog u temelje ove civilizacije.

Naučno znanje, „vjera“ u razum, jeste prvi stub Moderne, odnosno industrijskog modela razvoja društva. U ovom vremenu je došlo do prave „eksplozije znanja“ i na toj osnovi burnog razvoja modernog društva. I pored nesumnjivog razvoja i izvanrednih uspjeha, imajući u vidu posljedice ovoga razvoja (ekonomske, socijalne, ekološke i sl.), čini se da ovom društvu nedostaje potrebna mudrost življenja. Čak bi se moglo tvrditi da je naša civilizacija u tom pogledu izrazito insuficijentna i da je nazadovala u odnosu na prethodne civilizacije. Na to upućuje i „civilizacijski bilans“ dosadašnjeg razvoja, koji pokazuje da je za ovaj model razvoja plaćena visoka cijena. Trebalo je da prođe mnogo vremena i oduševljenja Modernom i njenim rezultatima (u znaku industrijske paradigme), pa da se počne uviđati njeno naličje. Postmoderne je dovela u pitanje ovakav način života i model razvoja. Mnogi uspjesi, na koje je čovjek bio ponosan, pokazali su da su bili, odnosno da bi mogli biti protiv čovjeka, ljepote i dostojanstva života - protiv najdubljeg smisla ljudske egzistencije.

Da paradoks bude veći, zastrašujuće posljedice čovjekove aktivnosti, predstavljene su kao, navodno, najveći čovjekov uspjeh u razvoju nauke, tehnologije i, uopšte, civilizacije.

³ U „Memorijalnoj elektrani Vladimir Ilič Lenjin“ izgrađenoj 70-tih godina prošlog vijeka u Ukrajini, usljed nesigurnog dizajna sovjetskog nuklearnog reaktora i ljudske pogreške, desila se eksplozija koja je napravila štetu na reaktoru koji je oslobodio velike količine radioaktivne prašine, devet puta jače od eksplozije u Hirošimi. Osim stradanja velikog broja ljudi, radioaktivnost je imala uticaj na zdravlje stanovnika u susjednoj Bjelorusiji, u jugozapadnim dijelovima Rusije, na krajnjem sjeveru Ukrajine, da bi se, raznošena vjetrom, zaustavila tek nad Skandinavijom. Takođe, ova katastrofa imala je velike posljedice po prirodnu sredinu, naročito u neposrednoj blizini nuklearne elektrane. Smatra se da je posljedice radioktivnog zračenja – posredno i neposredno, osjetilo oko 5 miliona ljudi.

Ovaj tip civilizacije obilježava potčinjenost čovjeka tehnici i tehnologiji. Ovdje je, takođe, kvalitet podređen funkciji. Život i društvo su obilježeni sveopštom unifikacijom. Ovaj tip društva podstiče ljude na poslušnost, kao što je to primijetio R. Burger - „Stvarno najdublja potreba čovjeka je poslušnost.“ Ono pridaje prolaznim stvarima visoke ontološke vrijednosti, podstiče nespутanu potrošnju i ekstremni egoizam. Život je dobijao na brzini i širini, ali je gubio na dubini i suštini, odnosno postajao je sve površniji, uz širenje osjećaja praznine, apatije i besmisla. Ovaj model razvoja obilježava stalno uvećavanje sve opasnijih tehnoloških i socijalnih rizika, podstaknutih ljudskom aktivnošću. Zato je U. Bek ovaj tip društva označio kao „društvo rizika“ ili, čak, kao „vulkan civilizacije“.⁴ Naravno, sa globalizacijom životnih i proizvodnih procesa, globalizuju se i rizici. Zato se sve više povećava strah pred budućnošću, ali i potreba za globalnom solidarnošću. Strah je taj koji povezuje sve ljude na Planeti (na primjer, strah od potencijalnih nuklearnih i drugih katastrofa) i podstiče ih na solidarnosti (na primjer, pomoć stanovnicima Japana stizala je iz svih dijelova svijeta).

U osnovi ovih procesa i pojava je, dakako, određena filozofija i nauka, iz njih izvedena određena organizacija društva i model razvoja. Radi se o pragmatičnoj i utilitarnoj filozofiji, odnosno o *instrumentalizaciji uma*, o naučnom pozitivizmu, kojem neminovno izmiče cjelina i suština života, kao i dimenzija budućnosti. Ovo znanje je, u suštini, površno, parcijalno, nekritičko, funkcionalističko i zato često nehumano. Ono je bilo i ostalo u pozadini dominirajuće antropocentrične etike, to jest ličnog, grupnog i generacijskog egoizma. U tom kontekstu je gotovo logična odsutnost svijesti i samosvijesti o trajanju, kao i svijesti o postojanju drugih ljudi, drugih živih bića i naročito budućih generacija.⁵

Homo oeconomicus je u totalnom neskladu sa prirodom. On razumije prirodu samo kao puki objekt njegove profitterske aktivnosti. Dakle, ovom tipu mišljenja, načina života, načina rada, organizacije društva i modela razvoja izmiču suštinska, esencijalna pitanja smisla ljudske egzistencije. Tako je, na primjer, sa porastom cijene fosilnih goriva i zabrinutosti zbog globalnog zagrijavanja, početkom 21. vijeka u cijelom svijetu rasla pozitivna klima u korist nuklearne energije, zaboravljajući posljedice černobiljske katastrofe. U većini zemalja postoje planovi za izgradnju novih nuklearnih centrala, jer one danas osiguravaju oko 16 procenata svjetskih potreba za električnom energijom.⁶ Za ovo se nalazi opravdanje, između ostalog, i u potrebi da se zaštiti prirodna sredina – na primjer, Peking, kao najveći zagađivač, istovremeno ograničava upotrebu fosilnog

⁴ Bek, U., *Rizično društvo – U susret novoj moderni*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2001.

⁵ Stara izreka kaže: „Planetu smo posudili od naših potomaka.“

⁶ U SAD se nalaze 104 nuklearne centrale, u Francuskoj 58, u Japanu 54. Azija ima najveću ulogu u ekspanziji i razvoju nuklearne tehnologije - u Kini je aktivno 13 reaktora, a 27 ih se rekonstruiše. U prethodnih deset godina i manje države, poput Vijetnama, Maroka i Indonezije, razvile su planove u vezi sa razvojem nuklearne energije.

goriva, uvozi naftu, a smanjenje emisije štetnih gasova planira razvojem nuklearne energije.

Prema tome, naučna saznanja su bila i ostala koliko temelj razvoja društva, toliko i osnov „otuđene“ moći, destrukcije, prijetnje i zla za čovjeka, odnosno uvećavanja rizika, ljudske patnje i straha, kako je to primijetio M. Hajdeger - „Nauka ne misli!“. Ovo znanje je vrlo često bilo u funkciji manipulacije ljudskom svijesću, uvećavanja eksploatacije ljudi, širenja straha i prijetnji. Profitefski odnos prema prirodi podrazumijeva da se od prirode stalno uzima mnogo više, nego što joj se vraća. Da bi zadovoljio svoj egoizam, čovjek je bio spreman i na samoubilačke rizike.

U okviru ove Paradigme, bilo je sve manje mjesta za holističko, kritičko i humanističko utemeljenje mudrosti života i razvoja naše civilizacije. Ovdje su neki od uzroka što je naša civilizacija tako krhka i lako ranjiva. Globalne krize, pa i katastrofe – ekološke, tehnološke i socijalne – dakle, nisu slučajne u okviru ove Paradigme. Tehničko-tehnološki sistem se potpuno nametnuo socijalnom i prirodnom sistemu i ugrozio ekosistem u cjelini. Krize i katastrofe su zato strukturalno i supstancijalno imanentne ovom tipu mišljenja, načina života i modela razvoja. One proističu iz dominirajuće pragmatske filozofije života i antropocentrične etike. Čovjek je, dakle, najveći krivac za ugrožavanje života na našoj Planeti. On je zaboravio da priroda može bez njega, a da on ne može bez prirode. Čovjek je zaboravio na vlastitu odgovornost. Sa svojim egoizmom, profitefskim odnosom prema prirodi, biljnom i životinjskom svijetu, prirodnim resursima i energiji, čovjek je manifestirao svoj gotovo neprijateljski odnos prema našoj Planeti. Naravno, savremeni život je, prosto, nemoguć izvan dostignuća nauke, tehnike i tehnologije, pa i izvjesnih rizika, koji su neminovan pratilac ljudske egzistencije. Zato su nužne duboke promjene u načinu (re)produkcije savremenog društva. Nužna je globalna orijentacija na drugačiju, novu paradigmu mišljenja, rada življenja i razvoja. Neophodno je demistificirati shvatanje nauke, tehnike, tehnologije i napretka.

Mi trebamo novu filozofiju življenja, na osnovu koje bi bilo moguće oblikovati drugačiju budućnost. To podrazumijeva i novi tip znanja – integralno, kritičko i humanističko – koje ide dalje i dublje od „prvog sloja stvarnosti“ i koje brine o etičkoj dimenziji nauke i njenih rezultata. Ovo znanje bi moralo biti „mudrije“, ono bi moralo uvažavati protivurječnu prirodu naučnog saznanja i izgraditi mehanizme samokontrole nad „Pandorinom kutijom spoznaje“. Na ovim osnovama treba graditi novi sistem vrijednosti. Trebamo novu, biocentričnu etiku, koja će jačati svijest i samosvijest da na Planeti, pored nas, postoje i druga živa bića. Ali, i da pored sadašnjih generacija postoje i buduće generacije. Konačno, da je Zemlja naše jedino stanište i da je ona snabdjevena

sa vrlo skromnim resursima.⁷ Bioetika treba da širi svijest o trajanju, o drugima, o potrebi očuvanja prirodne raznolikosti i o našoj odgovornosti i za one koji dolaze. Ljude treba jednostavno učiti da sadašnje generacije nemaju pravo da odlučuju o tome da li će buduće generacije uopšte imati elementarne biološke uslove sopstvene egzistencije.

Čovjek se, dakle, mora iznova učiti mudrosti življenja na osnovu nove ravnoteže, pomirenja i harmonije između čovjeka i prirode.

To podrazumijeva snažniju afirmaciju modela „Održivog razvoja“, kao nove paradigme razvoja, koja poštuje granice izdržljivosti prirodne i socijalne sredine. Ovaj model razvoja se zasniva na takozvanom „socijalno-ekološkom optimumu“, odnosno na usklađenosti tehno-ekonomskih, socio-kulturnih i političko-ekoloških ciljeva, potreba i mogućnosti. On je racionalniji, manje rasipan, više naglašava kvalitet, nego kvantitet i naročito više brine o budućnosti, jer on preferira alternativne izvore energije.

Drugačije rečeno, u pitanju je potpuna promjena paradigme življenja i razvoja – od industrijske ka ekološkoj paradigmi. A to, praktično, znači i orijentaciju ka jednostavnijem, ali sadržajnijem životu, uz manju potrošnju, naročito neobnovljivih prirodnih resursa, na primjer, Japan iz svih svojih nuklearnih centrala zadovoljava tek 1/3 svojih potreba za električnom energijom.

Svako od nas se treba pitati, šta stvarno jedan život čini životno vrijednim? To, takođe, podrazumijeva da je potrebna veća odgovornost svih nas i svakog pojedinca za vlastiti život i, istovremeno, za život zajednice. Kako kaže Ž. P. Sartre: „Biti odgovoran, to znači imati čovječanstvo pred očima!“ Japanska katastrofa bi mogla poslužiti kao novi izazov za oblikovanje drugačije budućnosti ljudskog roda.

Kažu da opasnost i ono spasonosno idu zajedno (F. Helderin), ali ostaje da se vidi da li će tako biti i u ovom slučaju.

⁷ U javnosti bi trebalo više afirmisati Bioetički komitet UNESCO-a i njegovu Deklaraciju o zaštiti ljudskog roda.

UPUTSTVO AUTORIMA

1. **KATEGORIZACIJA ČLANKA.** Radovi, prema karakteru, moraju biti naučni. Kategorizacija naučnih radova se utvrđuje prema sljedećim kriterijumima a u postupku recenziranja provjeravaju je recenzenti.
 - a) **Originalni naučni rad** je onaj rad u kome se prvi put objavljuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda. Tekst mora omogućavati obnavljanje istraživanja te da se utvrđene činjenice mogu provjeriti. Rad po pravilu treba da bude organizovan prema šemi IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion).
 - b) **Pregledni naučni rad** donosi nove sinteze nastale na osnovu pregleda najnovijih djela o određenom predmetnom području, izvedene sažimanjem, analizom, sintezom i evaluacijom sa ciljem da se prikaže zakonomjernost, pravilo, trend ili kauzalni odnos u vezi sa istraživanim fenomenima – rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos.
 - c) **Kratko ili prethodno saopštenje** jeste originalni naučni rad punog formata ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera u kome neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni – radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog djela ili djela koje je još u toku.
 - d) **Naučna kritika/polemika/osvrt** jeste rasprava na određenu naučnu temu zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, u kojoj autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma/mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

NAPOMENA: Samo oni radovi koji u postupku recenziranja dobiju dvije pozitivne recenzije, biće smatrani naučnim i klasifikovani prema instrukciji recenzenata.
2. **OPREMANJE ČLANKA.** Naučni radovi trebaju biti oblikovani i opremljeni na sljedeći način.
 - a) **Rukopis** treba pripremiti računarski (latinicom) u novinskom proredu 1 tačka - Line Spacing (1). Tip slova treba biti Times New Roman u latiničnom kodnom rasporedu. Veličina slova teksta 12 a veličina slova apstrakta i ključnih riječi 11 italic.
 - b) **Obim rada** treba biti do 10 (deset) kucanih stranica ili oko 400 redova, ili oko 3 500 riječi, ili oko 21 000 karaktera bez razmaka ili oko 24 000 karaktera sa razmakom.

- c) Tekst treba biti **lektorski** i **tehnički** obrađen.
- d) **Način** citiranja mora biti jedinstven. Svi autori su dužni da koriste **Numerički sistem navođenja referenci – podsistem fusnota**.
- e) **Naslov članka** treba da bude jasan i sažet. Naslov treba da obavezuje tekst i da što vjernije opisuje sadržaj članka. U interesu je i autora i časopisa da se koriste riječi prikladne za indeksiranje i pretraživanje. Ako takvih riječi nema u naslovu, poželjno je da se naslovu pridoda podnaslov.
- f) Uz naslov članka treba da se navede **ime i prezime autora**, naučni i stručni stepen, naučno-nastavno, naučno-istraživačko, naučni ili stručno zvanje, te puni naziv i mjesto ustanove u kojoj autor radi.
- g) Uz članak treba biti priložen **apstrakt**, koji treba da sadrži kratak presjek sadržaja o kojem će se govoriti, na srpskom i engleskom jeziku. Pored apstrakta, treba navesti **ključne riječi**, takođe na srpskom i engleskom jeziku.
- h) Rukopis treba predati u elektronskom obliku. Recenziranje rukopisa vrši se anonimno.

NAPOMENA: Dostavljanjem rukopisa autor autor potvrđuje da je saglasan sa prenosom autorskih prava na časopis.

3. **UREĐENOST ČLANKA.** Svaki rad u časopisu treba da poštuje standarde uređenosti kojima se definišu: pisanje apstrakta, rezimea, ključnih riječi, tabelarni i grafički prikazi, citiranje, napomene, reference i drugi kriterijumi uređenosti.
 - a) **Apstrakt** je kratak informativan prikaz sadržaja članka koji čitaocu omogućava da brzo i tačno ocijeni njegovu relevantnost. U interesu je i uredništva i autora da sažeci sadrže termine koji se često koriste za indeksiranje i pretragu članaka. Sastavni dijelovi apstrakta su cilj istraživanja, metodi, rezultati i zaključak.
 - b) **Apstrakt** treba da ima od 100 do 250 riječi i treba da stoji između zaglavlja (naslov, imena autora i dr.) i ključnih riječi nakon kojih slijedi tekst članka. Osim Srpskog jezika, članak obavezno mora da ima i apstrakt na engleskom jeziku. Izuzetno, umjesto na engleskom, apstrakt može biti dat i na nekom drugom jeziku raširene upotrebe u naučnom polju sociologije. Za apstrakte na stranim jezicima, autor članka mora obezbjediti kvalifikovanu lekturu, odnosno gramatičku i pravopisnu ispravnost, prije dostavljanja članka uredništvu.
 - c) **Rezime** (nije obavezan) treba da bude u strukturisanom obliku. Dužina rezimea može biti do 1/10 dužine članka. Rezime se daje na kraju članka, nakon obaveznog odjeljka Literatura.

- d) **Ključne riječi** su termini ili fraze koje najbolje opisuju sadržaj članka za potrebe indeksiranja i pretraživanja. Treba ih dodjeljivati s osloncem na neki međunarodni izvor (popis, rječnik ili tezaurus) relevantan za naučno polje sociologije. Broj ključnih riječi ne može biti veći od 10. Ključne riječi daju se jeziku na kojem je dat apstrakt. U članku se daju neposredno nakon apstrakta, odnosno rezimea.
- e) **Prethodne verzije rada.** Ako je članak, u prethodnoj verziji, bio izložen na skupu u vidu usmenog saopštenja (pod istim ili sličnim naslovom), podatak o tome treba da bude naveden u posebnoj napomeni, po pravilu pri dnu prve strane članka.
- f) Navođenje/citiranje u tekstu. Citiranje je doslovno navođenje tuđih riječi u vlastitom tekstu. Citat podrazumijeva da se dio teksta preuzima bez ikakvih izmjena i da se vidljivo obilježava, obično navodnicima, uz navođenje bibliografskih referenci u fusnoti. Način pozivanja na izvore u okviru članka treba biti u skladu sa **numeričkim sistemom navođenja referenci – podsistem fusnota**. Broj reference se upisuje odmah nakon preuzimanja ili parafraziranja određenog teksta, u gornjem uglu, pri čemu se informacija o izvoru ispisuje na donjem rubu stranice u strukturi: **1. Prezime autora; 2. Inicijali imena autora; 3. Naslov publikacije (italic); 4. Naziv izdavača; 5. Mjesto izdavanja; 6. Godina izdavanja; 7. Broj strane.** (Npr.: Dirkem, E., *Elementarni oblici religijskog života*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 55.)
- g) **Napomene/fusnote.** Napomene se daju pri dnu strane u kojoj se nalazi komentarisani dio teksta. Mogu sadržavati manje važne detalje, dopunska objašnjenja, naznake o korištenim izvorima (npr. O naučnoj građi, priručnicima itd.) ali ne mogu biti zamjena za citiranu literaturu.
- h) **Literatura.** Citirana literatura obuhvata po pravili bibliografske izvo-re i daje se isključivo u zasebnom odjeljku članka, u vidu liste referenci (Literatura). Reference se navode na dosljedan način shodno standardu navođenja u tekstu (tj. kao i u fusnotama samo bez broja stranice). Reference se ne prevode na jezik rada. Citiranje dokumenata preuzetih sa Interneta mora sadržavati tačnu i punu elektronsku adresu sa koje je dokument preuzet, puni naziv dokumenta i autora kao i datum preuzimanja.

NAPOMENA: Rad koji je već objavljen u nekom časopisu ne može se ponovo objaviti (preštampati), niti pod sličnim naslovom niti u izmjenjenom obliku. Odgovornost u ovom smislu snosi autor članka, a nepravilnosti nastale povredom ovog pravila biće javno predočene u sljedećem

broju časopisa. Članci koji ne budu ispunjavali tehničke uslove predložene ovim uputstvom, neće biti publikovani niti će biti vraćeni autoru.

UPUTSTVO RECENZENTIMA

1. **Recenzent** treba da bude kompetentan za naučno polje sociologije. Kompetencija ove vrste dokazuje se naučnim i nastavnim zvanjem recenzenta. Recenzent mora da bude višeg naučnog ili nastavnog zvanja u odnosu na autora rada osim u slučaju kada je autor rada redovni profesor na Univerzitetu. U tom slučaju recenzent može da bude jednakog naučno-nastavnog zvanja kao i autor članka.
2. **Recenzija** treba da sadržava imena, afilijacije i zvanja svih recenzentata.
3. **Recenzija** mora minimalno sadržavati:
 1. Ocjenu originalnosti, odnosno naučnog doprinosa rada.
 2. Ocjenu aktuelnosti rada.
 3. Ocjenu primjenjene metodologije.
 4. Prijedlog za kategorizaciju naučnog rada.
 5. Ocjenu korištene literature.
 6. Saglasnost za objavljivanje rada.
 7. Svojeručne potpise recenzentata.
4. Svaki članak ocjenjuju najmanje dva recenzenta.

Instrukcija recenzentima za kategorizaciju naučnih radova

Radovi, prema karakteru, moraju biti naučni. Kategorizacija naučnih radova se utvrđuje prema sljedećim kriterijumima:

- a) **Originalni naučni rad** je onaj rad u kome se prvi put objavljuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda. Tekst mora omogućavati obnavljanje istraživanja te da se utvrđene činjenice mogu provjeriti. Rad po pravilu treba da bude organizovan prema šemi IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion).
- b) **Pregledni rad** donosi nove sinteze nastale na osnovu pregleda najnovijih djela o određenom predmetnom području, izvedene sažimanjem, analizom, sintezom i evaluacijom sa ciljem da se prikaže zakonomjernost, pravilo, trend ili kauzalni odnos u vezi sa istraživanim fenomenima – rad

koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos.

- c) **Kratko ili prethodno saopštenje** jeste originalni naučni rad punog formata ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera u kome neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni – radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog djela ili djela koje je još u toku.
- d) **Naučna kritika/polemika/osvrt** jeste rasprava na određenu naučnu temu zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, u kojoj autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma/mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

BILJEŠKA O AUTORIMA

Sergej Flere – redovni profesor sociologije na Univerzitetu u Mariboru. Završio je Pravni fakultet u Beogradu. Doktorirao je sociološke nauke na Sveučilištu u Zagrebu (mentor R. Supek). Univerzitetsku nastavu i istraživanje je otpočeo na Univerzitetu u Novom Sadu. Bio je profesor Fulbrightovog programa na Univerzitetu Misurija i Kalifornijskom univerzitetu San Dijego. Objavio je brojne udžbenike iz područja sociologije, a bavio se naučnim radom na područjima sociološkog istraživanja religije, obrazovanja i etniciteta. Aktivan je u naučnom udruženjima s područja sociologije i religiologije. Bio je predsednik Vojvođanskog udruženja sociologa i član uprave Međunarodnog udruženja za sociologiju religije.

Dragana Vilić – doktor socioloških nauka, asistent na Ekonomskom fakultetu, Univerzitet u Banjoj Luci, Republika Srpska/BiH. Uža naučna oblast: *Teorijska sociologija*. Angažovana na Ekonomskom fakultetu, Pravnom fakultetu i Poljoprivrednom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Izvodi vježbe iz predmeta: *Sociologija, Osnovi sociologije sa sociologijom prava i Sociologija sela*. Fokus naučnog istraživanja: teorijska sociologija, ekonomska sociologija i sociologija porodice. Publikacije (izbor): *Savremeni društveni procesi i promjene: posljedice i reakcije* (2009), *Sociologija savremenog društva* (koautor, 2010).

Aleksandar Janković – viši asistent na četiri fakulteta Slobomir P univerziteta, u Doboju i Bijeljini, Republika Srpska /BiH. Uža naučna oblast: *Teorijska sociologija*. Izvodi vježbe na predmetima: *Sociologija, Organizaciono ponašanje i Metodologija socioloških istraživanja*. Bio je stipendista Fonda za otvoreno društvo Srbije i Vlade Republike Srpske. Oblasti interesovanja: Kvantitativna metodologija, Sociologija rada, Primjenjena sociologija preduzetništva, Sociologija

organizacije. Autor je monografije *Preduzetništvo i mladi – preduzetničke orijentacije mladih u Doboju (2011)*. Član je Sociološkog društva Srbije.

Đorđe Tomić – asistent na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci (u toku izbor za višeg asistenta u užoj naučnoj oblasti Međunarodni odnosi i bezbjednost, prvobitno u naučnoj oblasti Novinarstvo). Kao saradnik, do sada angažovan na predmetima *Teorije spoljne politike, Odnosi i javnošću, Osnovi Evropske unije*, kao i na više novinarskih i komunikoloških predmeta na dodiplomskom studiju. Na diplomskom (master) studiju, saradnik na predmetima *Diplomatija, Međunarodna politika, Međunarodna bezbjednost* (Smjer Međunarodni odnosi).

Krstan Malešević – rođen 1947. godine u Banja Luci (Bosna i Hercegovina). Bio je univerzitetski profesor Sociologije na više univerziteta u bivšoj Jugoslaviji. Napisao 10 knjiga i preko 200 naučnih tekstova. Od prije 4 godine je u penziji. Penzionisan je kao profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu. U Austriju (Leonding- Gornja Austrija) došao je početkom 2008 godine.